

God zij dank! Het eucharistisch karakter van de maaltijd van de Heer bij Calvijn.

God zij dank! Het eucharistisch karakter van de maaltijd van de Heer bij Calvijn.

Masterthesis systematische theologie

Protestantse Theologische Universiteit, locatie Amsterdam.

Geerco Deij

Studentnummer 1700227

Begeleider: prof. dr. W.Th. Moehn

Beoordelaar: prof. dr. A. Goudriaan

Datum: 15-06-2022

Woord vooraf

Toen ik vorig jaar met een studiekering de *Institutie* van Calvijn las, fascineerde het me hoe Calvijn daarin over het avondmaal spreekt. Hij hecht groot belang aan de regelmatige viering van het avondmaal. In het voorbereidingstraject op deze scriptie ontdekte ik dat er vaak een beroep gedaan wordt op de avondmaalstheologie van Calvijn, voor onze situatie nu, maar dat het aspect van dank daarin geen rol speelt, terwijl dit aspect van Calvijns theologie mogelijk kan bijdragen aan de bezinning op het avondmaal nu. In deze scriptie wil ik daarbij stilstaan. Ik ben blij dat het resultaat er ligt.

In dit "woord vooraf" wil ik graag een aantal mensen bedanken die bijgedragen hebben aan de totstandkoming van deze scriptie. Allereerst wil ik prof. Moehn bedanken voor zijn constructieve feedback en zijn inspirerende enthousiasme voor het historisch onderzoek naar Calvijn. Verder wil ik prof. Goudriaan bedanken voor zijn bereidwilligheid om dit werkstuk te beoordelen en voor de prettige begeleiding in de werkgezelschappen. Ook wil Floris van Gils hartelijk danken voor zijn feedback en het kritisch doorlezen van deze scriptie. Door het scriptieproces heen ben ik nog meer onder de indruk geraakt van het geschenk van Gods rijkdom in Christus. Allermeeest is mijn dank aan God.

Inhoud

Woord vooraf	3
Hoofdstuk 1 – Inleiding, probleemstelling en methode.....	6
1.1 Inleiding	6
1.2 Probleemveld	7
1.3 Onderzoeksvraag en deelvragen	11
1.4 Methode	11
1.4.1 Opzet	11
1.4.2 Positionaliteit.....	12
1.4.3 Aanpak.....	12
1.4.4 Terminologie.....	13
Hoofdstuk 2 – Historie en context.....	14
Introductie	14
2.1 De eucharistie voor de Reformatie	14
2.1.1 Ontwikkelingen in de praktijk en de theologie	14
2.1.2 De liturgie	17
2.2 Ontwikkelingen ten tijde van de Reformatie	18
2.2.1 Veranderingen in de praktijk van de mis.....	18
2.2.2 De opvattingen van Luther	19
2.2.3 De opvattingen van Zwingli	19
2.3 De ontwikkeling van Calvijn.....	20
2.4 Calvijns liturgische praktijk.....	21
2.4.1 Bazel (1535-1536).....	21
2.4.2 Genève I (1536-1537)	22
2.4.3 Straatsburg (1538-1541).....	22
2.4.4 Genève II (1541-1564)	23
2.4.5 Vergelijking orden	23
2.4.6 Manier van vieren	23
2.5 Calvijns visie op de eredienst	24
Conclusie	25
Hoofdstuk 3 – Het eucharistisch karakter	26
Introductie	26
3.1 Drie aspecten van de viering van het avondmaal	26
3.2 Het geschenk	29
3.3. Lof en dank	29
3.3.1 Opwekking tot lof en dank	30

3.3.2 Dank als uiterlijke belijdenis en getuigenis	31
3.3.3 Excurs over dank- en lofoffer	32
3.3.4 Dank in de liturgie	36
3.4 Een godvruchtig leven	38
Conclusie	40
Hoofdstuk 4 – Conclusie en evaluatie	42
4.1 Conclusie	42
4.2 Evaluatie van de resultaten	44
4.3 Evaluatie van de onderzoeksmethode	44
Literatuurlijst	46

Hoofdstuk 1 – Inleiding, probleemstelling en methode

1.1 Inleiding

In de visienota van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), *Van U is de toekomst*, wordt in het eerste deel nadrukkelijk het voornemen uitgesproken om te investeren in “de plaatselijke gemeente als gemeenschap van Woord en tafel”.¹ Er wordt in de nota geconstateerd “dat het avondmaal door velen niet meer zo existentieel wordt ervaren” en dit “vraagt om verdieping en bezinning op de frequentie van het vieren.” Deze verdieping en bezinning komt onder andere tot uiting in het jaarthema van de Protestantse Kerk in 2022-2023 “Aan tafel!”.² Het sacrament van het heilig avondmaal staat dus in de belangstelling.

Nu wordt er langer aandacht voor gevraagd. Zo verscheen er in 2017 in het kerkelijk medium *De Waarheidsvriend* een serie artikelen over het avondmaal. In het eerste artikel van een serie over het avondmaal constateert ds. Hogendoorn dat ‘vele jongere en oudere gemeenteleden een oprecht verlangen hebben naar een diepere beleving in het sacrament van het heilig avondmaal’.³ Ook is er aandacht voor de frequentie van de viering van het avondmaal. Zo deden dr. Edward van ‘t Slot en dr. Bert de Leede naar aanleiding van een publicatie over discipelschap in het *Nederlands Dagblad* in 2016 de oproep om vaker het Avondmaal te vieren: “Liefst iedere zondag. Of nog vaker” en: “In het avondmaal krijg je voedsel voor onderweg. En je oefent je in een levenshouding.”⁴

Het avondmaal wordt echter in veel gemeenten in de protestantse traditie in Nederland slechts vier keer per jaar of iets vaker gevierd.⁵ Verschillende theologen wijzen erop dat dit niet in de lijn van Calvijn is. Dr. Herman Speelman signaleerde in 2017 “een vraag naar een grotere rol voor de viering van het avondmaal en hij signaleerde ook onder veel protestanten een toenemende vraag naar wekelijkse avondmaalsvieringen.” Hij wees op de betekenis van de theologie van Calvijn als het hierom gaat “Calvijns spiritualiteit met zijn mystieke, sacramentele besef kan hierin inspirerend werken”, aldus Speelman. “Het avondmaal is de gelegenheid bij uitstek voor de gelovige om het leven in een heilige vereniging met zijn Heer en Heiland te beleven. Toegepast op onze tijd is het belangrijk helder te maken wat de zin en de betekenis is van de sacramentele gemeenschap met Christus. Voor het kerkelijk gesprek daarover is Calvijns opvatting een uitstekende handreiking.”⁶ Ook prof. Bram van de Beek legt de verbinding met Calvijn. Hij wees in 2019 in het *Nederlands Dagblad* op de verbinding van het Avondmaal met het leven. Volgens hem begint het gewone leven

¹ Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland (2020), *Van U is de toekomst*, 19-25.

https://protestantsekerk.nl/thema/visienota-van-u-is-de-toekomst/?gclid=Cj0KCQjwr-SSBhC9ARIsANhzu15VeqHICLI9FeKkjbA1GUeB1qREFIfdI7C6KMBmUhV0IKbzUON2nHYaApmqEALw_wcB (geraadpleegd op 14-04-2022).

² Protestantse Kerk in Nederland (2022),

https://protestantsekerk.nl/thema/startzondag/?utm_source=Nieuwsbrief+Protestantse+Kerk&utm_campaign=29d7121942-nbpkn170522&utm_medium=email&utm_term=0_2de730ffac-29d7121942-54605291 (geraadpleegd op 07-06-2022).

³ C.H. Hogendoorn (2017), <https://gereformeerdebond.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/nieuwe-belangstelling-voor-het-avondmaal/> (geraadpleegd op 14-04-2022).

⁴ W. Houtman, (2016), *Vaker avondmaal vieren werkt!* <https://www.nd.nl/geloof/geloof/614301/vaker-avondmaal-vieren-werkt-?printpage=true> (geraadpleegd op 15-06-2022).

⁵ Protestantse Kerk in Nederland, *Het sacrament van het heilig avondmaal*.

<https://protestantsekerk.nl/verdieping/het-sacrament-van-het-heilig-avondmaal/> (geraadpleegd op 14-04-2022).

⁶ K. van der Zwaag (2017), *Elke zondag Avondmaal is een teken van honger*. <https://www.rd.nl/artikel/733594-elke-zondag-avondmaal-teken-van-honger> (geraadpleegd op 14-04-2022).

telkens op zondag. Het leven van gelovigen vindt zijn concentratie in brood en wijn. “Te gek dat gereformeerde protestanten dat niet wekelijks vieren. Alsof het niet het gewone leven van christenen zou zijn, liefst elke dag deze maaltijd, vond Calvijn – en als er één gereformeerd mag heten, dan hij wel.”⁷ Mogelijk biedt Calvijns theologie over het avondmaal daarom iets wat bij kan dragen aan de verdieping en bezinning rond de viering van het avondmaal.

In het vervolg van dit hoofdstuk zal een schets van het probleemveld worden gegeven en het wetenschappelijk discours bespreken worden waar dit onderzoek bij aansluit. Dit om te laten zien waar de onderzoeksvraag uit voortvloeit en wat de bijdrage van dit onderzoek is. Ook zal de opzet en de methode van het onderzoek in dit hoofdstuk geschetst worden.

1.2 Probleemveld

In deze paragraaf zal ik een overzicht geven van het probleemveld. De relatie tussen het vieren van het avondmaal en de praktijk van dankbaarheid in het dagelijks leven lijkt zwak te zijn. Dat blijkt uit praktisch-theologisch onderzoek van dr. Jasper Bosman in de Christelijk Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt. Een onderdeel van het onderzoek bestond uit het afnemen van groepsinterviews in vijf kerken met drie sessies per kerk. Bosman concludeert in zijn onderzoek dat het de vraag is of het vieren van het avondmaal relaties met andere mensen in het alledaagse leven beïnvloedt.⁸ Daarnaast vraagt hij zich af of gemeenteleden bij het vieren worden toegerust tot een praktijk van dankbaarheid, omdat er rond het avondmaal vaak een grote nadruk ligt op de voorbereiding in vergelijking met de dankzegging.⁹ Hij wijst er op dat het element van dankzegging en nabetrachting grotendeels ontbreekt in theologische literatuur.¹⁰

Ik observeer zelf ook een gebrek aan bewustwording rond de dankbaarheid bij het avondmaal met betrekking tot de verbinding met het leven en de verbinding tussen het diaconaat en de viering van het avondmaal. Dit baseer ik op ervaringen in mijn stage, waarbij ik in gesprekken na de viering van het avondmaal gevraagd heb of 'je week anders is als je avondmaal hebt gevierd'. Dit bleek niet het geval te zijn. Ook was wist enkel een diaken dat er een collecte was in relatie tot het avondmaal, maar deze werd niet als 'avondmaalscollecte' benoemd. Dat dit aspect van dankbaarheid niet belangrijk wordt ervaren wordt gesteund door onderzoek van De Raad van Kerken naar het Avondmaal (n= 611), waarvan een derde van de respondenten afkomstig was uit de PKN. Uit het onderzoek bleek dat 'geld geven voor de diaconie' het laagst scoorde in een lijst van 26 aspecten, waarvan gevraagd werd of deze belangrijk waren voor je persoonlijke beleving bij de viering van het avondmaal. Dit is zowel het geval als enkel naar de reacties van respondenten uit de PKN wordt gekeken, als naar alle reacties wordt gekeken.¹¹ Gezien de resultaten van dit onderzoek blijkt ook hier de relatie tussen het avondmaal en ons dagelijks leven achterwege te blijven. Een verheldering van de relatie tussen het avondmaal en ons dagelijks leven op het punt van dankbaarheid, ethiek en

⁷ A. van de Beek (2019), *Het gewone leven begint op zondag*.

<https://www.nd.nl/opinie/columns/537835/column-het-gewone-leven-begint-op-zondag-6-januari> (geraadpleegd op 14-04-2022).

⁸ J. Bosman, J. *Celebrating the Lords Supper in the Netherlands* (Amsterdam: Institute for Ritual and Liturgical Studies, Protestant Theological University, 2020), 246.

⁹ Ibid., 254.

¹⁰ Ibid., 254.

¹¹ Raad van Kerken. *Rapportage inventarisatie beleving eucharistie-avondmaal*.

<https://www.raadvankerken.nl/files/2020/01/Rapportage-inventarisatie-beleving-eucharistieavondmaal.pdf> (geraadpleegd op 14-04-2022).

diaconaat kan daarom bijdragen aan het versterken van de verbinding tussen het avondmaal en ons leven.

Wisse en Heeren stellen in een overzichtartikel dat theologen die zich bezig houden met het avondmaal vaak signaleren dat er weinig aandacht voor is in de kerk. Daarbij komt de bezinning die er is met name van gereformeerde theologen uit de Engelstalige wereld.¹² Wisse en Heeren geven een bespreking van dit discours. De auteurs die ze bespreken beroepen zich allen op Calvijn. Er wordt vaak op Calvijns sacramentsleer teruggesproken vanwege twee problemen, waar de theologie van Calvijn een oplossing voor zou zijn. Het eerste probleem dat gesignaleerd wordt is de lage frequentie van de viering van het avondmaal en Calvijn was er voor om het avondmaal zo vaak mogelijk te vieren. Het tweede probleem is een 'devaluatie van het sacrament'. Hierbij wordt door de besproken auteurs 'zwinglianisme' gesignaleerd, waarbij de tekenen zelf enkel verwijzend zouden zijn en geen dragers zijn van de betekenis van het lichaam en bloed van Christus zelf. De nadruk valt hiermee op de gedachtenisacte van de gelovigen, waarbij een introspectieve en intellectualiserende tendens bij de vieringen wordt gesignaleerd. Deze tendens zou bij Calvijn afwezig zijn. De besproken auteurs doen daarom een beroep op Calvijn om het handelen van God in het sacrament te benadrukken. God gebruikt de tekenen als instrumenten voor de gezondheid van het geloof.¹³ Wisse en Heeren nuanceren dit beroep door erop te wijzen dat in de theologie van Calvijn ook zwingliaanse trekken te vinden zijn, waardoor het handelen van God en het instrumentele karakter van de tekenen wordt gerelativeerd.¹⁴ Ook stellen Wisse en Heeren dat de voorstellen in de literatuur zelf sterk intellectueel van aard zijn en focussen op de aard van het sacrament. Een simpel beroep op Calvijns theologie als de weg om te gaan kan niet de oplossing zijn, omdat voor de problematiek naar de samenhang tussen de leer en de praktijk van het avondmaal moet worden gekeken. Je kunt niet de leer van Calvijn gaan onderwijzen, waardoor de waardering van het avondmaal anders wordt.¹⁵ Wisse en Heeren signaleren een lijn van denken in onze cultuur en in het christendom waarbij de relatie met God met name gezien wordt als een mentale relatie, waarbij geen recht wordt gedaan aan onze gehele existentie.¹⁶ Dit is in lijn met mijn eigen observatie en met het onderzoek van Bosman, namelijk dat de verbinding van het avondmaal en ons alledaagse leven achterwege blijft.

Wisse en Heeren geven suggesties voor verder systematisch-theologisch onderzoek. Met het oog op deze scriptie is van belang dat ze signaleren dat er onderzoek nodig is naar de aard van christelijke *worship*. In de gereformeerde traditie is het karakter van de eredienst sterk receptief. Ze zien een terughoudendheid als het gaat om het doen van goede werken en synergisme. De auteurs wijzen op de liturgische beweging die aandacht vroeg voor de "eucharistic and sacrificial aspects" van "worship". Volgens de auteurs zouden de christelijke praxis en spiritualiteit zouden er bij gebaat zijn als de gereformeerde en de katholieke theologie op dit punt van *worship* meer geïntegreerd zouden kunnen worden.¹⁷ Wisse en Heeren geven in hun bespreking geen aandacht aan de "eucharistic and sacrificial aspects" van *worship* bij Calvijn.

Een hedendaagse protestantse theoloog die wel aandacht vraagt voor de "eucharistic and sacrificial aspects" is Wannenwetsch met betrekking tot het offertorium. Het verdwijnen van het offertorium

¹² J. Heeren en M. Wisse, "Reprioritizing the Lord's Supper among the Reformed," *Calvin Theological Journal* 54 (2019), 92.

¹³ *Ibid.*, 101-107.

¹⁴ *Ibid.*, 116-117.

¹⁵ *Ibid.*, 118-119.

¹⁶ *Ibid.*, 118.

¹⁷ *Ibid.*, 119-121.

(in de protestantse traditie is dit bij de Reformatie gebeurd)¹⁸ heeft volgens Wannenwetsch gezorgd voor een abstrahering en spiritualisering van het sacrament, terwijl het sacrament in de vroege kerk sterk verbonden was met het dagelijks leven.¹⁹ Wannenwetsch geeft een beschrijving van het offertorium in de vroege kerk. De gelovigen namen gaven mee naar de dienst en gaven die tijdens het offertorium in de liturgie. Deze gaven representeerden de gelovigen, het was een handeling van zelfovergave. Hierbij vond vervolgens een tweede identificatie plaats, waarbij het brood en wijn geïdentificeerd werden met het lichaam en bloed van Christus. In de theologie van de vroege kerk was de aard van de elementen geen punt van debat. Het aanbieden van de gaven werd nog niet gezien als herhaling van het offer van Christus door de priester. De opvatting was dat de gelovigen zich gaven en getransformeerd werden door de zelf-gevende kracht van God in Christus. Vervolgens werd wat er overbleef van de viering verdeeld onder de armen.²⁰ Hierbij is dus een duidelijk diaconale en ethische dimensie aan te wijzen, die verbonden is met de viering van het avondmaal.

Wannenwetsch signaleert in het moderne protestantisme twee problemen. Allereerst signaleert hij vandaag de dag een betekenisversmalling bij de viering van het avondmaal tot het thema van de verzoening.²¹ Centraal komt dan de gedachtenis aan de kruisdood van Christus te staan, waarbij er minder aandacht is voor de betekenis van de eucharistie voor het hele leven. Ook Wannenwetsch signaleert dus een verzwakte verbinding van het avondmaal met ons leven. Ten tweede stelt hij dat de verdwijning van het offertorium ervoor zorgde dat de verbinding tussen het offeren van ons zelf en het offer van Christus minder helder is geworden, waardoor de focus op de transformatie van de gelovigen als gemeenschap verdwijnt.²² De diaconale en ethische dimensie van het avondmaal krijgt daardoor minder aandacht. De verdwijning van het offertorium zorgt volgens Wannenwetsch voor een focus op het effect en de ethisering van het sacrament in het moderne protestantisme. Hij bedoelt hiermee dat de viering van het avondmaal dan wordt gezien als een verdeling van heilsgoederen, die een effect bewerken (namelijk vergeving, versterking van het geloof, etc.). Het suggereert een afstand die er tot deze 'goederen' is. Ik vraag me af in hoeverre de focus op een effect problematisch is. Het correspondeert met de notie in de reformatorische theologie van dagelijkse bekering die nodig is. Er is telkens vergeving en versterking van het geloof nodig. Bovendien is het de vraag of het genadekarakter van het sacrament met het opnieuw invoeren van het offertorium niet opnieuw onder druk komt te staan. Het accent ligt bij het offertorium sterker op offer wat wij brengen, wat geïdentificeerd wordt met het offer van Christus. Dat lijkt me juist een ethisering, omdat de mens zelf iets aan moet bieden. Dit is niet het geval bij een viering zonder offertorium.

Liggen er in de theologie van Calvijn zelf punten die bij kunnen dragen aan het versterken van de verbinding van het avondmaal met het concrete alledaagse leven, als het gaat om dankbaarheid en een leven in naastenliefde en godsvrucht? Iemand die daar binnen het Calvijnonderzoek aandacht voor heeft is Gerrish. De theologie van Calvijn is volgens hem eucharistisch van karakter, omdat het

¹⁸ E.A. McKee. *John Calvin on the Diaconate and Liturgical Almsgiving* (Genève: Travaux d'Humanisme et Renaissance, 1984), 28.

¹⁹ B. Wannenwetsch, B., "Eucharist and the Ethics of Sacrifice and Self-Giving. Offertory exemplified", in: P. Vos (ed.), *Liturgy and Ethics: New Contributions to Reformed Perspectives*, (Boston: Brill, 2018), 145-146.

²⁰ Ibid., 133-145.

²¹ Ibid., 146-147.

²² Ibid., 147-148.

in de kern een structuur heeft van genade en dankbaarheid. Dit karakter komt tot uiting in de liturgie bij de viering van het avondmaal.²³

Gerrish stelt dat Calvijn de Sacramenten een plaats geeft in het beeld van het gezin van God. De doop is het teken van adoptie of initiatie in de kerk. Bij het avondmaal worden Gods kinderen constant voorzien van levensonderhoud. Hier komt een verbinding met onze bredere existentie naar voren. Volgens Gerrish lijkt het dat Calvijn in de *Institutie* van 1536 drie toepassingen van het avondmaal wilde aanwijzen, namelijk het avondmaal viert geeft versterking van het geloof (1), het wekt op tot dankbaarheid (2) en het moedigt aan tot onderlinge liefde (3).²⁴ Wat God in het avondmaal geeft, beweegt zijn kinderen tot dankbaarheid en onderlinge liefde. Deze drie punten komen ook in de *Institutie* van 1559 voor. Het tweede en derde punt zou Calvijn in daar samen beschouwen als dankoffer. Het avondmaal heeft volgens Gerrish bij Calvijn een structuur waarin Christus zijn gekruisigd lichaam aan zijn kinderen geeft en zij hun levens als redelijke godsdienst als dankoffer geven.²⁵ Hiermee zou een structuur van genade en dankbaarheid, het eucharistisch karakter van Calvijns theologie naar voren komen. Maar krijgt dit ook een plaats in Calvijns avondmaalstheologie buiten de *Institutie*? In zijn bespreking van de drie punten gaat Gerrish enkel in op de *Institutie* van 1536 en 1559. En hoe vult Calvijn deze structuur precies in?

Ook Wolterstorff wijst op deze drie punten bij Calvijns avondmaalsleer.²⁶ Wolterstorff bespreekt ze kort naar aanleiding van de *Institutie* van 1559. Bij het tweede aspect merkt hij op dat Calvijn zegt dat de het avondmaal niet zonder dank en lofprijzing kan, maar hij bespreekt dit aspect niet bij zijn beschrijving van wat het avondmaal tot sacrament maakt. Volgens Wolterstorff houdt Calvijn bewust onhelder of deze dankbaarheid nu onderdeel uitmaakt van het sacrament zelf of dat de dankbaarheid een effect van het sacrament is. De reden hiervoor is voor hem onduidelijk. Hij stelt dat dit geen punt was in die tijd. De discussies gingen over de aard van de presentie van Christus en iedereen ging er volgens Wolterstorff van uit dat het avondmaal een offer was van lof en dank en dat het een aanmoediging tot liefdadigheid inhield.²⁷ Als het gaat om het derde aspect komt dit ook aan de orde. Het avondmaal houdt een aansporing in tot een leven in heiligheid en onderlinge liefde in. Calvijn stelt volgens Wolterstorff niet dat deze aspecten onderdeel van het sacrament zelf uitmaken. Wolterstorff heeft voor de onhelderheid geen verklaring: "I have no explanation for why he classified as effects or benefits of the Eucharist dimensions that are in fact constitutive of it".²⁸

Zowel Gerrish als Wolterstorff signaleren dus drie vruchten van het avondmaal bij Calvijn. De bespreking die Gerrish en Wolterstorff daarvan geven is kort en enkel op basis van edities van de *Institutie*. Tegelijk worden hier punten aangewezen die volgens Gerrish in een verhouding van genade en dankbaarheid staan. De punten zijn vrucht van wat God geeft in Christus bij het avondmaal. De vruchten raken aan onze brede existentie en er komt een ethische spits in beeld. Een bredere bespreking hiervan kan verhelderen wat de punten precies inhouden en hoe ze verbonden zijn met het avondmaal. Gerrish bespreekt de punten in relatie tot de bredere theologie van Calvijn, waarmee hij stelt dat zijn theologie eucharistisch van karakter is. Tegelijk mist een bredere analyse van Calvijns teksten op dit punt. Het is daarnaast onduidelijk in hoeverre dit aspect van

²³ B.A. Gerrish, *Grace and Gratitude. The Eucharistic Theology of John Calvin* (Eugene, Oregon: Wipf and Stock, 2002), 20.

²⁴ *Ibid.*, 125.

²⁵ *Ibid.*, 126.

²⁶ N. Wolterstorff, "John Calvin", in: L.P. Wandel (ed.), *A Companion to the Eucharist in the Reformation* (Leiden: Brill, 2014), 111-113.

²⁷ *Ibid.*, 112-113.

²⁸ *Ibid.*, 113.

dankbaarheid, zoals Wolterstorff aangeeft onderdeel is van het sacrament. Een onderzoek ook naar andere teksten als de *Institutie* kan hier mogelijk zicht op geven en tonen hoe essentieel dit punt voor Calvijn is.

Een verheldering van dit eucharistisch karakter kan mogelijk bijdragen aan het bieden van tegenwicht tegen de gesignaleerde problematiek van de viering van de maaltijd als 'gedachtenis', waarbij er een zwakke verbinding is met het alledaagse leven. Dit is een invalshoek waar nog weinig aandacht voor is in het Calvinsonderzoek, terwijl het mogelijk een centraal thema is in zijn theologie. Onderzoek naar het eucharistisch karakter van zijn theologie draagt bij aan het onderzoek naar de rol van de "eucharistic and sacrificial aspects of worship", zoals Wisse en Heeren dit noemen.²⁹ Ook kan het helderheid scheppen op hoe genade en dankbaarheid zich bij Calvijn tot elkaar verhouden. Is dankbaarheid constituerend voor het sacrament of is dit een effect ervan? Hierbij knoop ik dan aan bij Wolterstorff. Überhaupt ontbreekt het element van dankzegging of nabetrachting in de theologische literatuur. Mijn onderzoek draagt bij aan liturgische bewustwording rond de praktijk van dankbaarheid en theologische herbronning. Gerrish gaat hier wel op dankbaarheid in, maar hij bespreekt de dankbaarheid bij het avondmaal vooral in relatie tot het grotere geheel van de theologie van Calvijn. Een onderzoek naar hoe dit terugkomt in een breed corpus van teksten, waaronder preken van Calvijn over het avondmaal kan het eucharistische karakter, zoals Gerrish dat noemt verder inkleuren en bijdragen aan de conceptualisering hiervan. Mijn onderzoek kan met dit alles mogelijk bijdragen aan meer aandacht voor het avondmaal in de kerk en mogelijk bijdragen aan de herwaardering van het belang van de viering van het avondmaal voor de praktijk van dankbaarheid.

1.3 Onderzoeksvraag en deelvragen

Mijn onderzoek wil bijdragen aan het hiervoor besproken probleemveld. De vraag van dit onderzoek luidt dan ook:

Op welke manier kan het eucharistische karakter van de viering van de maaltijd van de Heer in de visie van Johannes Calvijn bijdragen aan de herwaardering van het belang van de viering van de maaltijd van de Heer voor de praktijk van dankbaarheid vandaag?

Deze vraag wil ik uitwerken in de volgende deelvragen:

1. Wat zijn de belangrijkste historische en contextuele factoren met betrekking tot Calvijns visie op het eucharistisch karakter van de maaltijd van de Heer?
2. Wat is het eucharistisch karakter van de maaltijd van de Heer bij Calvijn?

1.4 Methode

1.4.1 Opzet

In deze paragraaf wil ik nader toelichten welke opzet ik wil hanteren om te komen tot de beantwoording van mijn onderzoeksvraag. Na dit inleidende eerste hoofdstuk, waarin ik het probleemveld heb geschetst met betrekking tot de praktijk van dankbaarheid vandaag en mijn onderzoek en de methode toelicht, wil ik in hoofdstuk twee de belangrijkste historische en contextuele achtergronden schetsen van Calvijns visie op het eucharistisch karakter van het avondmaal. Hierbij zullen we kijken naar de ontwikkelingen in de liturgische praktijk en de theologie

²⁹ J. Heeren and M. Wisse, "Reprioritizing the Lord's Supper among the Reformed", 119-121.

van de eucharistie in de eeuwen voor de Reformatie, om te begrijpen wat er op het spel staat en wat de achtergrond is van de veranderingen bij het avondmaal in de Reformatie. Verder zal in dit hoofdstuk de visie van Luther en Zwingli op het avondmaal geschetst worden, omdat Calvijn zich tot hun opvattingen verhoudt. Vervolgens zal in hoofdstuk 3 uitgewerkt worden wat het eucharistisch karakter van het avondmaal bij Calvijn inhoudt. Daarvoor zal ik een breed corpus van teksten van Calvijn analyseren met een aantal richtthema's. Vanuit deze analyse probeer ik tot een conceptueel idee te komen van dit 'eucharistische karakter' van het avondmaal bij Calvijn. Tot slot, wil ik de resultaten in gesprek brengen met het wetenschappelijk discours en verwoorden wat de bijdrage van dit 'eucharistische karakter' kan zijn voor het inzien van het belang van het vieren van het avondmaal vandaag.

1.4.2 Positionaliteit

Deze scriptie betreft een onderzoek in de systematische theologie, met een historische insteek, in het veld van de sacramentsleer. Mijn onderzoek staat niet los van mijn positie als onderzoeker. Dit is mijns inziens onvermijdelijk als je onderzoek doet. Toch wil ik hier kort aandacht aangeven om hierover helderheid te bieden. Ik schrijf dit onderzoek in het kader van de afronding van de Master Gemeentepredikant aan de Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam. Ik ben opgegroeid in een christelijk gezin en als kind gedoopt. Tot mijn studententijd ben ik betrokken geweest bij een gemeente die onderdeel is van de Gereformeerde Gemeenten. In 2019 heb ik belijdenis gedaan in een PKN-gemeente in Amstelveen. We vieren vier keer per jaar het avondmaal. Van jongs af aan ben ik vertrouwd met de gereformeerde traditie. Calvijn wordt daarin vaak als autoriteit genoemd. Daarmee is de gereformeerde traditie een belangrijke bron voor mijn theologie. Ik ben van mening dat historische stemmen uit de traditie, waaronder die van Calvijn, ook nu van waarde zijn, omdat ze onze blik op het heden vanuit een andere tijd en context verruimen en bevragen. Met mijn vraagstelling veronderstel ik daarom ook dat Calvijns visie een bijdrage voor vandaag kan leveren.

1.4.3 Aanpak

Om te kunnen beantwoorden wat het 'eucharistisch karakter' van het avondmaal bij Calvijn is zal ik teksten van hem analyseren. Hiervoor gebruik ik enkele richtthema's die gerelateerd zijn aan de liturgische en ethische aspecten van dankbaarheid. Hierbij kijk ik wat deze thema's inhoudelijk bij Calvijn betekenen en hoe ze samenhangen. Het gaat om de volgende richtthema's:

- Dankbaarheid/lof/dankoffer/loffer
- Heiliging van het leven
- Diaconie en avondmaalscollecte/offertorium/gaven
- Onderlinge liefde/gemeenschap als lichaam van Christus/liefde in woord en daad

De teksten van Calvijn die ik ga analyseren zijn gekozen uit de jaren 1536 – 1561. Volgens Janse heeft Calvijn namelijk een ontwikkeling gemaakt in zijn denken over het avondmaal. Zijn denken bewoog mee met zijn discussiepartners in die tijd. Van 1536-1537 vertoont zijn sacramentsleer zwinglianiserende tendensen, van 1537-1548 lutheraniserende, van 1549-1560 zwinglianiserende en van 1561-1562 weer lutheraniserende.³⁰ Het corpus van teksten wat ik wil onderzoeken bevat minimaal 1 tekst uit ieder tijdvak dat Janse onderscheidt.³¹ De teksten zijn verschillend van genre en

²⁹ W. Janse, "Calvin's Eucharistic Theology: Three Dogma-Historical Observations", in: H.J. Selderhuis (ed.), *Calvinus sacrarum literarum interpres: papers of the International Congress on Calvin Research* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 67-68.

³¹ W. Janse, "Sacramenten", in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2008), 387-397.

bevatten onder andere preken, liturgische ordes en theologische uiteenzettingen. Ik beperk me vanwege mijn taalvaardigheid tot teksten van Calvijn die vertaald zijn in het Nederlands of Engels.

1.4.4 Terminologie

De term 'eucharistisch karakter' die ik gebruik in de onderzoeksvraag is een soort paraplueterm die ik gebruik om de relatie aan te duiden tussen het vieren zelf en de uitwerking hiervan. Ik ontleen deze benaming aan Gerrish die betoogt dat Calvijns theologie een eucharistische theologie is, waarbij het Avondmaal de liturgische uitvoering daarvan is: "the holy banquet is simply the liturgical enactment of the theme of grace and gratitude that lies at the heart of Calvin's entire theology, whether one chooses to call it a system or not. It is, in short, a "eucharistic theology".³²

Benamingen als het "avondmaal", de "eucharistie" en de "maaltijd van de Heer" brengen verschillende theologische visies en associaties met zich mee die implicaties hebben voor het antwoord op mijn onderzoeksvraag. Ik vind de benaming de "maaltijd van de Heer" het meest neutraal in deze en bovendien komt deze benaming in de Bijbel voor (1 Kor. 11:20). Daarom hanteer ik deze in de titel van mijn onderzoek en de onderzoeksvraag. Voor de leesbaarheid van de scriptie gebruik ik "avondmaal" het meest, omdat deze term het kortste is en zich ook goed leent voor combinaties, bijvoorbeeld "avondmaalsleer". Als het gaat over het avondmaal voor de Reformatie dan gebruik ik de termen "eucharistie" of "mis" om het onderscheid aan te geven met het avondmaal tijdens of na de Reformatie. Verder gebruik ik consequent de godsnaam Heer.

³² B.A. Gerrish, *Grace and Gratitude*, 20.

Hoofdstuk 2 – Historie en context

Introductie

Om te begrijpen wat het eucharistisch karakter van het avondmaal bij Calvijn is (hoofdstuk drie) is het nodig om dit goed af te bakenen. Ik zal in dit hoofdstuk een historisch perspectief schetsen, waar Calvijn zich in zijn visie op het avondmaal toe verhoudt. Ook zal ik de context schetsen als het gaat om zijn liturgische praktijk en visie op de eredienst. Ik zal allereerst de ontwikkelingen in de praktijk en de theologie van de eucharistie schetsen voor de Reformatie (2.1.1). Daarna zal ik een globale beschrijving geven van hoe de structuur van de mis er voor de Reformatie uitzag, om duidelijk te kunnen maken waar Calvijn zich toe verhoudt (2.1.2). Vervolgens zal ik ingaan op de veranderingen die de reformatoren van de eerste generatie bij de mis hebben ingevoerd en ingaan op hun theologische opvattingen over het avondmaal (2.2.1). Hierbij zullen de opvattingen van Luther (2.2.2) en Zwingli (2.2.3) besproken worden, omdat hun opvattingen representatief zijn voor de belangrijkste fronten waar Calvijn zich tussen bewoog. Vervolgens zal de ontwikkeling worden geschetst die Calvijn heeft gemaakt in zijn opvatting over het avondmaal, om het eucharistische aspect tegen de achtergrond van deze ontwikkeling te kunnen bezien (2.3). Ook zal ik ingaan op de liturgie van Calvijn (2.4) en zijn visie op de eredienst (2.5). Dit alles met het doel om in dit hoofdstuk de deelvraag, 'Wat zijn de belangrijkste historische en contextuele factoren met betrekking tot Calvijns visie op het eucharistisch karakter van het avondmaal?', te kunnen beantwoorden.

2.1 De eucharistie voor de Reformatie

2.1.1 Ontwikkelingen in de praktijk en de theologie

De reformatoren ageerden tegen de praktijk van de eucharistie die in de eeuwen daarvoor was ontstaan. In de 11^e eeuw begon een kerkelijke hervorming onder leiding van paus Gregorius VII. Bij deze hervorming werd besloten dat alleen een geordineerde priester of hulp priester de mis mocht bedienen. Ordinatie verwees daarbij naar het ambt en de spirituele macht die de geordineerde had om bij de consecratie het lichaam en bloed van Jezus Christus present te stellen. In het jaar 1215 werd dit besluit vastgelegd bij het Vierde Lateraans Concilie. Ook komt in de doctrines van dit concilie voor het eerst de term 'transsubstantiatie' voor.³³ Deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat de mis het toonbeeld werd van goddelijke presentie in brood en wijn, door het handelen van de priester bij de consecratie.³⁴ Een ander besluit bij het concilie was dat leken minimaal met Pasen naar

³³ J. van Genderen, J. van, "Het avondmaal in de Middeleeuwen", in: W. van 't Spijker (red.), *Bij brood en beker* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1999), 94.

Het staat als volgt in de doctrines van dit concilie: "Cuius corpus et sanguis in sacrament altaris sub speciebus panis et vini veraciter continentur, transsubstantianis pane in corpus, et vine in sanguinem potestate divina (...). Et hoc utique sacramentum nemo potest conficere, nisi sacerdos, qui rite fuerit ordinatus, secundum claves Ecclesiae." Volgens de tekst van Conc. Lateranense IV (1215) in: H.J. Denzinger and J.H. Umberg. *Enchiridion Symbolorum: Definitionum Et Declarationum De Rebus Fidei Et Morum* (Ed. 18-20. Friburgi Brisgoviae: Herder, 1932), 199-200. Dit kan vertaald worden als: "His body and blood are truly contained in the sacrament of the altar under the forms of bread and wine, the bread and wine having been transubstantiated, by God's power, into his body and blood (...). Nobody can effect this sacrament except a priest who has been properly ordained according to the church's keys." Vertaling via: J. Pelikan and V.R. Hotchkiss. *Credo: Historical and Theological Guide to Creeds and Confessions of Faith in the Christian Tradition. Creeds & Confessions of Faith in the Christian Tradition* (Vol. 4. New Haven: Yale University Press, 2003), 741-742.

³⁴ G. Marcy, "The medieval inheritance", in: L.P. Wandel (ed.), *A Companion to the Eucharist in the Reformation* (Leiden: Brill, 2014), 16-18.

de mis moesten komen.³⁵ Op verschillende manieren werd zichtbaar dat de rol van leken kleiner werd bij de mis en de rol van de priester juist groter. Het aantal mensen dat deelnam aan de mis nam namelijk af. De hosties werden door de priester bij de mensen op de tong gelegd en deze ontving men dus niet meer in de hand, maar knielend met open mond. Daarnaast werd bij de inrichting van de kerkgebouwen het altaar van het schip van de kerk gescheiden, waarbij je dus het priesterkoor had en het deel waar de mensen zaten.³⁶ Regelmatig gebeurde het dat de mis alleen door de priester werd gevierd. Gelovigen konden hiervoor intenties opgeven, bijvoorbeeld voor een overledene, en dan werd de mis voor deze persoon opgedragen. Deze privémissen zorgden voor een onderscheid tussen het hoogaltaar en de andere altaren die in de kapellen en nissen van de kerk werden gebouwd om deze privémissen dan te vieren.³⁷ Het offertorium, het onderdeel van de mis waarbij vanouds van de gaven van de leken van brood en wijn de eucharistie werd gevierd, verdween bij deze privémissen vanwege de afwezigheid van de leken. Deze aspecten wijzen op een grote rol voor de priester bij de mis, terwijl leken steeds minder naar de mis kwamen.³⁸ In de jaren na het Vierde Lateraans Concilie kwam bovendien een verstaan van de mis op waarin het offer werd gezien als gave die de priester aan God aanbood.³⁹

Verbonden aan de nadruk op de spirituele macht van de priester om de opgestane Christus present te maken bij de consecratie ontstaat er een verering van de hostie. Vanaf de twaalfde eeuw zijn er verhalen over wonderen in naam van de hostie of door de hostie. Theologen gebruikten dit als bewijs van de werkelijke presentie van het lichaam en bloed van Christus. Dit zorgde voor pelgrimages naar plekken waar een wonder was gebeurd.⁴⁰ Vanaf het begin van de 13^e eeuw werden brood en wijn door de voorganger bij de consecratie opgeheven. Dit was een signaal naar de gemeente dat er een wonder was gebeurd en dat het lichaam en bloed van Christus present was. Men keek dan naar de hostie en dit was een vorm van spirituele receptie.⁴¹ De wijn werd in de loop van de tijd niet meer aan leken gegeven, mogelijk vanwege de angst voor verspilling van het bloed van Christus. Dit werd formeel vastgelegd bij het concilie van Constance in 1415.⁴² Ook was de wijn niet zichtbaar bij de eucharistie voor leken.⁴³ Hiermee ontstaat dus grote nadruk op het opheffen en zien van de hostie. Dit werd het devotionele hoogtepunt van de mis. Soms werd de hostie ook met een monstrans de kerk uitgedragen, zodat iedereen het kon zien. In de 13^e eeuw ontstond het feest van het Corpus Christi als teken van deze devotie.⁴⁴ Aan het eind van de 13^e eeuw ontstaat er steeds meer een

³⁵ L.P. Wandel, *The Eucharist in the Reformation: Incarnation and Liturgy* (New York: Cambridge University Press, 2006), 32-33. De tekst van het besluit is: "Omnis utriusque sexus fidelis (...) omnia sua solus peccata saltem semel in anno fideliter prio sacerdoti, et iniunctam sibi poenitentiam pro viribus studeat adimplere, suscipiens reverenter ad minus in Pascha Eucharistiae sacramentum (...)." Conc. Lateranense IV 1215 in: H.J. Denzinger and J.H. Umberg, *Enchiridion Symbolorum*, 204-205.

³⁶ J. van Genderen, "Het avondmaal in de Middeleeuwen", 95.

³⁷ L.P. Wandel, *The Eucharist in the Reformation*, 31.

³⁸ Ibid., 32.

³⁹ Ibid., 28..

⁴⁰ G. Marcy, "The medieval inheritance", in: L.P. Wandel (ed.), *A Companion to the Eucharist in the Reformation* (Leiden: Brill, 2014), 31.

⁴¹ Ibid., 19.

⁴² L.P. Wandel, *The Eucharist in the Reformation*, 32. Voor de concilietekst zie: "Definitio de communione sub una specie", in: H.J. Denzinger and J.H. Umberg, *Enchiridion Symbolorum*, 244-245.

⁴³ L.P. Wandel, *The Eucharist in the Reformation*, 32.

⁴⁴ G. Marcy, "The medieval inheritance", 20.

gestandaardiseerde eucharistische liturgie, omdat rondreizende monniken missalen verspreidden, wat de overeenkomsten in de vieringen bevorderde.⁴⁵

We kunnen hiermee in het kort zeggen dat er in de eeuwen voor de Reformatie een verschuiving in de liturgie en de populaire devotie plaatsvond van het ontvangen van het geconsacreerde brood en wijn door de leken, naar het zien en het aanbidden ervan, waarbij er grote nadruk ligt op het handelen van de priester die de macht heeft tot transsubstantiatie.

Parallel aan de tijd van de hervormingen van paus Gregorius VII in de 11^e eeuw uitte Berengarius van Tours bezwaren tegen de opvatting van materiële verandering van de elementen bij de eucharistie. Volgens Berengarius is het lichaam van Christus namelijk in de hemel en daarom is er bij de eucharistie een spiritueel lichaam aanwezig. Brood en wijn blijven brood en wijn, anders verdwijnt het symbool wat verwijst naar de presentie van Christus. Paus Gregorius VII veroordeelde echter deze theologie en Berengarius moest in 1079 onder ede verklaren dat brood en wijn substantieel veranderen in het lichaam en bloed van Christus. Deze discussie is van belang omdat het een kader zette voor het latere theologische debat in de Reformatie over de eucharistie.⁴⁶

We zagen dat het woord 'transsubstantiatie' voor het eerst wordt gebruikt in 1215 op het Vierde Lateraans Concilie. Onder theologen verschilde men echter van mening over wat de betekenis was van de transsubstantiatie. Marcy geeft hiervan een overzicht. Er waren theologen die de opvatting hadden van co-existentie. Het lichaam en bloed van Christus bestaat volgens hen met het brood en de wijn. Ook waren er theologen die de opvatting van substitutie aanhingen, waarbij de substantie van brood en wijn bij de consecratie vernietigd wordt en vervangen wordt door het lichaam en bloed van Christus. De opvatting van transmutatie was het meest wijdverbreid. Dit hield in dat de substantie van brood en wijn veranderde in de substantie van het lichaam en bloed van Christus bij de consecratie. Onder andere Thomas van Aquino en Albertus Magnus hingen deze opvatting aan.⁴⁷ De werking van de sacramenten werd instrumenteel opgevat. "De sacramenten bevatten genade en verlenen genade aan degenen die het waardig ontvangen", zo werd uitgesproken uit het concilie van Florence (1439).⁴⁸ Opvattingen die een geestelijk ontvangen van het lichaam van Christus voorstonden werden veroordeeld op het concilie van Constanz (1414-1418).⁴⁹

De theologen in de middeleeuwen continueerden het gebruik van offertaal, zoals dat ook in de vroege kerk gewoon was. Marcy stelt dat de meeste theologen in de middeleeuwen Lombardus opvatting uit zijn *Sententiae* (1158) volgden, waarin hij stelt dat "what is offered and consecrated by the priest is called a sacrifice and an immolation because it is a memorial and a representation of the cross. Christ died once, upon the cross, and there he was immolated in his own self; and yet every day he is immolated sacramentally, because there is a recalling of what was once done."⁵⁰

Middeleeuwse theologen waren het er over eens dat de mis een teken of herinnering was dat het unieke offer van Christus op Golgotha niet kon herhalen. Het voegde niets nieuws toe aan de verlossing die Christus aan het kruis het bewerkstelligd.⁵¹ Het was wel een effectief teken, je kreeg er

⁴⁵ Ibid., 22.

⁴⁶ Ibid., 24.

⁴⁷ Ibid., 26.

⁴⁸ "(...) haec vero nostra et continent gratiam, et ipsam digne suscipientibus conferunt" in: H.J. Denzinger and J.H. Umberg, *Enchiridion Symbolorum*, 254.

⁴⁹ J. van Genderen, "Het avondmaal in de Middeleeuwen", 98. Zie H.J. Denzinger and J.H. Umberg, *Enchiridion Symbolorum*, 241-244; en H.J. Denzinger and J.H. Umberg, *Enchiridion Symbolorum*, 245-248.

⁵⁰ Citaat uit F. Clark and J.C. Heenan. *Eucharistic Sacrifice and the Reformation* (Oxford: Blackwell, 1967), 75; geciteerd in G. Marcy, "The medieval inheritance", 35.

⁵¹ G. Marcy, "The medieval inheritance", 34-35.

toegang tot de genade van Christus door.⁵² Volgens Thomas van Aquino waren de sacramenten daarom nodig voor het heil van de mens. Gabriel Biel noemde het in de 15^e eeuw een teken waardoor "the salvation gained [at the cross] should flow to the redeemed."⁵³ Ook al werd de mis niet als herhaling van het offer van Christus gezien, men geloofde dat het offer door de priester opnieuw present werd gesteld.⁵⁴ Op deze manier kwam Christus' kruisverdienste ten goede aan de mensen.

Samenvattend kunnen we zeggen dat in de eeuwen voor de Reformatie er bij de mis steeds meer nadruk kwam te liggen op het handelen van de priester. Men geloofde dat door het handelen van de priester het lichaam en bloed van Jezus Christus present wordt gesteld. Tegelijk werd de rol van leken kleiner, soms vierde enkel de priester de mis. Daarbij kwam een verstaan op waarbij de mis een offer wordt die de priester op het altaar aanbiedt voor God. De tekenen werden door de leken aanbeden en in de 15^e eeuw werd uitgesproken dat het sacrament de genade verleent.

2.1.2 De liturgie

We zagen eerder al dat in de 11^e en 12^e eeuw er enige standaardisering van de liturgie ontstond vanwege rondreizende monniken die missalen verspreiden.⁵⁵ Je kunt echter niet spreken van 'de mis' in de middeleeuwen, omdat er geen uniformiteit was in de onderdelen waar de mis uit bestond. Er waren lokale verschillen en de mis werd verschillend gevierd, naargelang het moment in het jaar. Pas in 1570 kwamen er vaste onderdelen met het Tridentijns misboek.⁵⁶ Deze verschillen zorgen ervoor dat er onder wetenschappers geen overeenstemming is van hoe de mis er precies uitzag voor de Reformatie. Lee Palmer Wandel volgt Young in zijn beschrijving van de verschillende onderdelen van de middeleeuwse mis. Hierbij wordt de mis verdeeld in vijf delen, weergegeven in het volgende overzicht, met in de rechterkolom de liturgische onderdelen per deel:

1. <i>Voorbereiding</i>	Introïtus, Kyrie Eleison, inclusief gebeden, lezingen en belijdenis;
2. <i>Offerdienst</i>	Offertorium, gebed bij aanbieden brood en wijn, bewieroking, aanbidding, lezen psalm, secreta;
3. <i>Consecratie</i>	Prefatie, zingen van het sanctus, gebeden, verhaal avondmaal, consecratie, gebeden;
4. <i>Communie</i>	Onze Vader, gebeden bij breken en vermengen, agnus Dei, vredeskus, gebeden bij communie, wassing, communie, gebed na de communie;
5. <i>Heenzending</i>	Aankondiging einde mis.

Figuur 1: De structuur van de mis in de middeleeuwen.⁵⁷

Zie in het overzicht het offertorium staan, waarbij de priester brood en wijn op het altaar voor God aanbood en vervolgens bij de consecratie het offer van Christus present stelt. Naast de mis was de zogeheten pronaus of preekdienst wijdverspreid in Europa in de 15^e en 16^e eeuw. Dit was een dienst die voor of na de mis werd gehouden, maar ook los van de mis. De liturgie van de pronaus werd gehouden in de landstaal en het belangrijkste onderdeel van deze liturgie was de preek.⁵⁸

⁵² Ibid., 34-36.

⁵³ Ibid., 35.

⁵⁴ L.P. Wandel, *The Eucharist in the Reformation*, 27.

⁵⁵ Ibid., 22.

⁵⁶ Ibid., 14-16.

⁵⁷ Ibid., 16-17.

⁵⁸ T. Brienen, *De liturgie bij Johannes Calvijn. Zijn publicaties en zijn visies* (Kampen: De Groot-Goudriaan, 1987), 133.

2.2 Ontwikkelingen ten tijde van de Reformatie

We hebben gezien wat de praktijk en de theologische ontwikkelingen waren in de eeuwen voor de Reformatie met betrekking tot de mis en ook zagen we kort wat de structuur van de liturgie was. Welke veranderingen treden er nu bij de Reformatie op? Allereerst zullen we kijken naar de veranderingen in de praktijk, waarna de belangrijkste theologische posities in de discussie over het avondmaal, namelijk die van Luther en Zwingli besproken zullen worden. Dit omdat Calvijn zich gedurende zijn leven tussen deze posities beweegt.⁵⁹

2.2.1 Veranderingen in de praktijk van de mis

Aanvankelijk hebben de reformatoren geprobeerd om de structuur van de mis te behouden, met enkele aanpassingen daarin. Zo schrijft Zwingli in 1516 een werk waarin hij de mis bekritiseert en een alternatieve wijze van vieren voorstelt. Theologische motieven liggen daaraan ten grondslag. Alle gebeden tot heiligen verdwijnen namelijk en alles wat de mis tot offer maakt wordt weggehaald. Zo haalt Zwingli in de herziening het offertorium helemaal weg. De schriftlezing moet in het Duits, maar de het grootste deel van de mis blijft in het Latijn.⁶⁰ Luther schrijft in 1523 het geschrift *Formulae Missae*. Hierin geeft hij, onafhankelijk van Zwingli, vergelijkbare aanpassingen. Toch blijft de mis tot in 1525 gevierd in Wittenberg.⁶¹ Ook Oecolampadius brengt veranderingen aan. De structuur van de mis in Bazel blijft vrijwel gelijk, net als in Wittenberg en Zürich, maar de theologie verandert.⁶² In Straatsburg verandert de mis in 1524, omdat Diebold Schwarz een aangepaste liturgie introduceerde. Hij was beïnvloed door Zwingli en men kende in Straatsburg het werk van Luther. Bij deze aanpassing is net als bij Luther en Zwingli het offertorium verwijderd en in plaats daarvan komt er een vermaning tot gebed om God te vragen om de heilige Geest te zenden, zodat hij ons lichaam maakt tot een heilig en welaangenaam offer, want dat is de redelijke godsdienst.⁶³

In 1525 kwamen de reformatoren van Bazel, Straatsburg en Zürich tot de gezamenlijke overtuiging dat het aanpassen van de mis niet de oplossing was. Daarom wilden Bucer, Oecolampadius en Zwingli dat de mis vervangen werd door een viering van het avondmaal. In het document van de Straatsburgse pastores, *Grund und Ursach* (1524), is hiervoor een duidelijk uitgewerkt plan te vinden. Men wilde terug naar de viering van het avondmaal, zoals dit in de Bijbel is beschreven. De mis was meer een offer dan een maaltijd geworden en ook werden de tekenen niet meer gedeeld met de gelovigen. Daarom werd er geageerd tegen het opheffen van de tekenen bij de consecratie en het offerkarakter, waarbij de priester de gaven offerde voor God. Het altaar werd daarbij vervangen door een tafel.⁶⁴ Ook benadrukten de reformatoren het belang van het gemeenschappelijke vieren. De privémissen werden afgeschaft en allen moesten gezamenlijk delen in de beker.⁶⁵ De reformatorische ideeën werden onderling uitgewisseld.⁶⁶

Men was het dus eens over de praktische aanpassingen van de mis. Daarnaast was men het eens over het feit dat alles wat herinnerde aan het offeren of het aanbieden van iets voor God op het altaar, dat dat verwijderd moest worden. Niet wij of de priesters offeren iets voor God, maar we zitten bij God aan tafel bij de maaltijd van de Heer. Echter de reformatoren kwamen niet tot overeenstemming over hoe men over de presentie van Christus bij het avondmaal dacht. Zo was er

⁵⁹ Janse, W., "Calvin's Eucharistic Theology", 68.

⁶⁰ H.O. Old, *The Patristic Roots of Reformed Worship* (Zürich: Theologischer Verlag, 1975), 14-15.

⁶¹ Ibid., 17-18.

⁶² Ibid., 15-17.

⁶³ Ibid., 18-21.

⁶⁴ Ibid., 23-28.

⁶⁵ Ibid., 34.

⁶⁶ Ibid., 51.

een godsdienstgesprek in Marburg in 1529 met de reformatoren uit Bazel, Straatsburg en Wittenberg waar over dit onderwerp gesproken werd.⁶⁷ Er was verwijdering tussen de opvattingen van Luther en die van Zwingli. Ik zal deze nu achtereenvolgens bespreken.

2.2.2 De opvattingen van Luther

Hoe zouden we de visie van Luther op het avondmaal kunnen samenvatten? Luther ontkent niet de presentia realis van Christus, maar hij heeft wel een andere opvatting dan de transsubstantiatie. Hij beroept zich op de lichamelijke aanwezigheid van Jezus Christus in brood en wijn vanwege het Bijbelwoord waar Jezus zegt "dit is mijn lichaam".⁶⁸ Zijn lichaam is daarom "in en onder brood en wijn aanwezig".⁶⁹ Het brood en de wijn verandert niet materieel volgens Luther. Op de achtergrond speelt voor Luther mee dat Christus lichamelijk alomtegenwoordig is. Hij kan dus lichamelijk aanwezig zijn als het avondmaal wordt gevierd. Luther stelt tegenover de objectieve roomse opvatting over de werking van de genade van het sacrament dat het sacrament in geloof ontvangen moet worden. De genade komt je alleen ten goede als je gelooft. In het sacrament ontvangen we de vergeving van zonde, die ons in het avondmaal belooft wordt.⁷⁰ Hiermee onderstreept Luther het gavekarakter van het sacrament. Hij verzet zich tegen de mis waarin de priester iets offert voor God. Het gaat om de genadegave (beneficium) van God, van Christus.⁷¹ Luther vindt het van belang om de maaltijd vaak te vieren. Het is een verachting als je er lange tijd niet aan deelneemt. Christus heeft namelijk geboden om het te doen tot zijn gedachtenis.⁷²

2.2.3 De opvattingen van Zwingli

In tegenstelling tot Luther heeft Zwingli de opvatting dat Christus niet werkelijk lichamelijk aanwezig is. Voor Zwingli is Christus tegenwoordig in de gedachtenis in de geest van de mens, door het geloof.⁷³ Zwingli verzet zich tegen de Roomse mis. Hij stelt in zijn Schlussereden in 1523 dat de mis een gedachtenismaaltijd is en geen herhaling van het offer van Christus. Er is voor hem geen relatie tussen het teken en wat het betekent, de geestelijke betekenis van het avondmaal staat los van de stoffelijke elementen. Het "is" in de woorden: "dit is mijn lichaam", is voor Zwingli synoniem met "betekent". Daarmee zijn de tekenen zinnebeelden of symbolen.⁷⁴ Volgens Zwingli is Christus naar zijn mensheid in de hemel. Daarom kan Christus niet in de tekenen zijn, maar ook niet lichamelijk met en onder de tekenen, zoals bij Luther. De verandering die bij de maaltijd plaatsvindt betreft niet de elementen, maar de gemeente als lichaam van Christus, die zichzelf ten dankoffer brengt. Want door te eten laat je zien dat je bij de kerk hoort. Door het eten word je een lichaam met de anderen, namelijk het lichaam van Christus. Als antwoord hierop, dat dit in het sacrament gebeurt, dankt de gemeente en daar komt volgens Zwingli de naam eucharistie van.⁷⁵ Het avondmaal zelf is daarmee voor Zwingli "een betuiging dat we deelhebben aan de vreugde van de gemeente die de Heer dank

⁶⁷ W. Balke, "De avondmaalsleer van Zwingli" in: W. van 't Spijker (red.), *Bij brood en beker* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1999), 153.

⁶⁸ K. Exalto, "Het avondmaal bij Luther", in: W. van 't Spijker (red.), *Bij brood en beker* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1999), 127-128.

⁶⁹ Ibid., 134.

⁷⁰ Ibid., 123.

⁷¹ Ibid., 117.

⁷² Ibid., 138.

⁷³ W. Balke, "De avondmaalsleer van Zwingli", 151.

⁷⁴ Ibid., 167-168.

⁷⁵ Ibid., 171-172.

brenge".⁷⁶ Als je de tekenen bij het avondmaal eet en drinkt getuig je daarmee dat je bij de kerk hoort en het dient tot versterking van het geloof.⁷⁷

Voor Luther is er dus een sterke identificering tussen teken en betekenis. De elementen wijzen op het werkelijk aanwezige lichaam van Christus met en onder de tekenen. Voor Zwingli is dit geestelijk en symbolisch. Door het geloof is het een gedachtenismaaltijd aan Christus dood. Dit is het punt van verwijdering op het godsdienstgesprek in Marburg in 1529. Onder andere Luther, Zwingli, Melancton, Bucer en Oecolampadius waren hier aanwezig. Het heeft niet tot overeenstemming geleid, hoewel Bucer uit Straatsburg probeerde om de partijen tot overeenstemming te bewegen. Calvijn steunde deze laatste lijn en wilde tussen de posities van lutheranen en zwinglianen bemiddelen. Toen hij zich in het debat mengde waren deze posities al ingenomen en Calvijn beweegt zich daartussen, zoekend naar overeenstemming.⁷⁸

2.3 De ontwikkeling van Calvijn

Omdat Calvijn gedurende zijn leven blijft zoeken naar overeenstemming, maken zijn opvattingen over het avondmaal een ontwikkeling door in de tijd. Als gevolg hiervan bestaat "De Calvijn" niet als het gaat om zijn theologie van het avondmaal. Er is daarom een historische benadering nodig. Volgens Janse valt een volgende periodisering in zijn denken aan te wijzen.

Calvijns denken over het avondmaal heeft zwinglianiserende accenten van 1536-37, lutheraniserende van 1537-1548 en opnieuw zwinglianiserende van 1549-1560 en erna weer lutheraniserende.⁷⁹ Calvijns sacramentsleer valt daarom ook niet te herleiden tot één geschrift.⁸⁰ Calvijn was een hervormer van de tweede generatie en daarom moest hij zich verhouden tot de controverse over het avondmaal uit de jaren twintig tussen Luther en Zwingli. Zijn avondmaalsleer is beïnvloed door Luther, Zwingli, door Bucer die daarin eenheid met de lutheranen voorstond en door Bullinger, die in de onderhandelingen over de *Consensus Tigurinus* meer de zwingliaanse opvatting van het avondmaal voorstond.⁸¹ Calvijns opvattingen bewegen door de jaren heen en weer tussen luthers sacramenteel realisme en zwingliaans spiritualistisch symbolisme.⁸² Zo kan hij in de *Institutie* van 1536 het instrumentele karakter van de tekenen ontkennen, terwijl hij na zijn kennismaking met Bucer in 1537 deze frase verwijderd heeft, getuige zijn *Institutie* van 1539.⁸³ In de periode van 1537-1548 zoekt Calvijn toenadering tot de lutherse positie. Calvijn verzet zich in deze periode, bijvoorbeeld in zijn *Commentaar op 1 Korinthe* (1546), tegen de verwijdering van teken en zaak en de reductie van het avondmaal tot de ecclesiologisch-ethische aspecten. Het sacrament heeft een instrumenteel karakter en de schenking van Christus' lichaam gebeurt realiter.⁸⁴

Het omslagpunt van de periode met lutheraniserende accenten komt met de *Consensus Tigurinus*. De *Consensus Tigurinus* die uitkwam in 1549 is een poging van toenadering van Calvijn tot de zwingliaanse kant, vanwege de kritiek van Bullinger. Bullinger verdedigt de zwingliaanse positie van Zürich, maar Calvijn is bang voor spirituele vervluchting van het sacrament. Na een lange

⁷⁶ Ibid., 161.

⁷⁷ Ibid., 152-153.

⁷⁸ Ibid., 178-179.

⁷⁹ W. Janse, *Calvin's eucharistic theology*, 38-40.

⁸⁰ W. Janse, "Sacramenten", 394.

⁸¹ Ibid., 387.

⁸² Ibid., 387.

⁸³ Ibid., 395.

⁸⁴ Ibid., 396.

briefwisseling komen Calvijn en Bullinger tot overeenstemming.⁸⁵ In de consensus wordt Gods onafhankelijkheid van elementen benadrukt. De tekenen beelden de genade af, ze zijn niet exhibitief, in de zin dat ze de genade aanbieden of schenken.⁸⁶ De consensus leidt vervolgens tot polemiek tussen Calvijn en de lutheraan Westphal. Calvijn schrijft verweerschriften tegen hem, waarbij hij in spiritualistische lijn denkt.⁸⁷ De *Institutie* van 1559 incorporeert de resultaten van deze discussie weer.⁸⁸ Calvijn blijft hopen op consensus met de lutheranen en kiest een middenweg, net als in zijn traktaat van 1541, en spreekt in de *Institutie* van 1559 over werkelijke effectiviteit van het sacrament jegens de ontvangers.⁸⁹ Uit de analyse van Janse blijkt dat Calvijns opvattingen telkens op een aantal thema's verschuiven, dan wel richting de lutherse positie, dan wel richting de zwingliaanse positie. Dat is het geval als het gaat om de relatie tussen het teken en de betekende zaak en de aanwezigheid van Christus en ook als het gaat om de onafhankelijkheid van de genade van God van de elementen. Ook is er verschuiving met betrekking tot de waarde van het avondmaal als het gaat om de gemeenschap met Christus in het avondmaal of enkel met zijn weldaden.

2.4 Calvijns liturgische praktijk

We hebben nu gekeken naar een kort historisch overzicht van de ontwikkeling van Calvijns theologische opvattingen over het avondmaal, maar hoe wilde hij het avondmaal in de liturgie vieren en hoe ging dat er in de praktijk aan toe? Om dit te bezien is het van belang om er rekening mee te houden dat Calvijn in verschillende plaatsen is geweest. Hij verbleef in Bazel van 1535-1536.⁹⁰ Daarna is hij vanaf 1536 kort in Genève geweest.⁹¹ Calvijn moest deze plaats echter verlaten. Hij komt na een omzwerving in Straatsburg. Daar verblijft hij van 1538-1541.⁹² Hij keert vervolgens weer terug naar Genève en blijft daar tot het eind van zijn leven in 1564.⁹³ Per plaats zal ik in hert vervolg van de paragraaf kort beschrijven hoe Calvijn zich in deze periode verhoudt tot de liturgie van het avondmaal.

2.4.1 Bazel (1535-1536)

De eerste publicatie van Calvijn waarin hij zich uitlaat over liturgie is de *Institutie* van 1536. Hij schreef deze toen hij in Bazel verbleef. Calvijn was nog geen voorganger van een gemeente. In deze editie van de *Institutie* beschrijft hij een liturgie voor een eredienst met de viering van het avondmaal. Calvijn wil dit minstens eenmaal per week vieren, in ieder geval op zondag, in een dienst waar ook een preek is. Hij beschrijft een orde voor de dienst met de volgende onderdelen:

- Gebeden
- Prediking
- Bereiding elementen aan de tafel

⁸⁵ W. Balke, "Het avondmaal bij Calvijn", in: W. van 't Spijker (red.), *Bij brood en beker* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1999), 197-209.

⁸⁶ W. Janse, "Sacramenten", 395-398.

⁸⁷ Ibid., 388.

⁸⁸ Ibid., 388.

⁸⁹ W. Janse, *Calvin's eucharistic theology*, 65-67.

⁹⁰ W.H. Neuser, "Frankrijk en Basel" in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2008), 45-51.

⁹¹ F.P. van Stam, "Calvijns eerste verblijf in Genève", in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2008), 52-59.

⁹² M. Arnold, "Straatsburg", in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2008), 59-65.

⁹³ W.G. Naphy, "Calvijns tweede verblijf in Genève", in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2008), 65-80.

- Lezen van instellingswoorden door de dienaar
- Afhouding vindt plaats
- Gebed om gezegend gebruik
- Communie tijdens het zingen van psalmen of Bijbelteksten
- Opwekking tot dankbaarheid
- Dankzegging
- Lofzang
- Wegzending onder zegen van vrede.⁹⁴

Uit welke bron zou Calvijn hebben kunnen putten om tot deze beschrijving te komen? Calvijn moet bekend geweest zijn met de misliturgie uit zijn jeugd in Frankrijk. Ook is hij kort in Straatsburg geweest in 1534, waar hij de liturgieën van de Duitssprekende gemeente moet hebben meegemaakt. Daarnaast kan hij de ordes van Oecolampadius en Farel uit Bazel gekend hebben. Deze liturgie van Calvijn uit de *Institutie* van 1536 ligt echter meer in de lijn van de mis en Straatsburg. Dat is te zien aan de grote eenheid van Schrift en Tafel en de actieve plaats voor de gemeente, met zang. Dat was bijvoorbeeld in Bazel niet de praktijk. Ook zijn er dan in Bazel aparte diensten voor de preek en het avondmaal. Bovenstaande orde van dienst handhaaft Calvijn in de *Institutie* van 1559.⁹⁵ Wat opvalt is dus de eenheid van Schrift en Tafel en de ruimte voor het antwoord van de gemeente.

2.4.2 Genève I (1536-1537)

Toen Calvijn in 1536 in Genève aankwam trof hij de volgende situatie aan. In 1533 was Farel hier predikant geworden. De orde die Farel gebruikte was een preekdienst of pronaus, zonder zang. De viering van het avondmaal werd dan aan de preekdienst gekoppeld. Calvijn was hier niet mee ingenomen, want hij wilde geen scheiding van Schrift en Tafel. De Raad van Genève vroeg in 1536 aan de predikanten hoe de eredienst en het kerkelijk leven georganiseerd moet worden. Calvijns standpunt werd verwoord in de *Artikelen betreffende de organisatie van de kerk en de eredienst in Genève*. Daarin streefden Calvijn en Farel na om het avondmaal zo vaak mogelijk te gaan vieren.⁹⁶ De artikelen werden echter niet aanvaard door het stadsbestuur en men bleef bij de gewoonte om het avondmaal vier keer per jaar vieren.⁹⁷

2.4.3 Straatsburg (1538-1541)

Hierna volgde de periode in Straatsburg. Calvijn werd daar predikant van de Franse vluchtelingengemeente. Toen Calvijn in Straatsburg kwam trof hij daar een eredienst aan zonder katholieke elementen. Er is een tafel in plaats van een altaar en de dienaar keert zijn gezicht naar het volk toe in plaats van zijn rug. De betekenis van het avondmaal werd in de dienst uitgelegd en de hele gemeente werd genodigd. De dienst bevatte zowel een preek als het avondmaal.⁹⁸ Toen Calvijn daar predikant werd kreeg de gemeente de ruimte van de magistraat om de diensten zelf in het Frans in te vullen. Calvijn mocht daar eens per maand het avondmaal bedienen.⁹⁹ Hier kon Calvijn de liturgische ordes uit de *Institutie* van 1535 en 1539 realiseren. Dit was grotendeels in lijn met de orde van Bucer die hier ook predikant was.¹⁰⁰ Calvijn stelde voor zijn gemeente in Straatsburg een dienstboek samen onder de titel, *La Maniere de faire prieres*. Parallel hieraan verscheen zijn Geneefse Dienstboek *La forme des prières et chantz ecclésiastiques* (kortweg *La Forme*) in 1542, met

⁹⁴ T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 17-19.

⁹⁵ *Ibid.*, 20-26.

⁹⁶ *Ibid.*, 35-41.

⁹⁷ *Ibid.*, 41.

⁹⁸ *Ibid.*, 48-54.

⁹⁹ *Ibid.*, 62-65.

¹⁰⁰ *Ibid.*, 74.

een grotendeels vergelijkbare inhoud.¹⁰¹ In de literatuur wordt het dienstboek uit Straatsburg van 1542 soms ook *La Forme* genoemd. Calvijn blijft dus in zijn Straatsburgse liturgie in lijn met wat hij in de *Institutie* voornam en dat is ook wat hij in de dienstboeken voor Genève en Straatsburg opnam. De orde voor de kerkdienst op zondagmorgen uit is daarin hetzelfde als die in de *Institutie* van 1536, er zijn enkele toevoegingen, maar niet in het deel van het avondmaal.¹⁰²

2.4.4 Genève II (1541-1564)

Calvijn werd benaderd voor een terugkeer naar Genève en in 1541 gaat hij. Als hij in Genève komt gaat hij een kerkorde regelen, de *Ordonnances Ecclesiastiques*. In het gedeelte over het avondmaal uit deze kerkorde kunnen we opmaken dat hij wil teruggrijpen naar de vroege kerk. Het is volgens hem een misstand dat het avondmaal zo weinig wordt gevierd. Calvijn stelt voorlopig een maandelijks bediening vast, in elk van de drie wijken. Er is met Pasen, Pinksteren en Kerst een bediening in iedere wijk.¹⁰³ De overheid van Genève bepaalde dat het avondmaal ook maar vier keer per jaar gevierd zou mogen worden.¹⁰⁴ Calvijn introduceert in het geschrift samenzang in de eredienst, zowel voor als na de preek, om mensen aan te sporen om God te loven en te bidden.¹⁰⁵

2.4.5 Vergelijking orden

Wanneer de orde van de *Institutie* van 1536 vergeleken wordt met *La Maniere* en met *La Forme* dan valt op dat de drie orden in grote lijnen overeenkomen.¹⁰⁶ Door de jaren heen zien we dat Calvijn een twee-eenheid van Woord en Tafel voorstaat, en een andere lijn volgt als de preekdienst. Brienens stelt dat Calvijn zich in de lijn van de vroege kerk wil begeven. Zijn orde staat daarmee ook meer in de lijn van de mis en van Bucer in Straatsburg in vergelijking met de lijn van Zwingli en Farel die meer de lijn van de preekdienst voorstonden met een daaraan gekoppelde viering van het avondmaal.¹⁰⁷ Verder zien we dat Calvijn het avondmaal zo vaak mogelijk wil vieren. De gemeente moet verder een actieve rol krijgen in de liturgie met zang.

2.4.6 Manier van vieren

Wat valt er verder over de praktijk van vieren te zeggen die Calvijn voorstond? Calvijn liet de viering van het avondmaal een week van te voren aankondigen. Hij zegt er iets over aan het eind van de preek. Er was geen dienst van voorbereiding. Wel moest men in Straatsburg in de week van tevoren bij hem langs voor een gesprek. De viering ging staande en aan de ene zijde van de tafel ontving men het brood en aan de andere zijde de wijn van de dienaar. Alles wat herinnerde aan een offer was verwijderd en men ontving de elementen ook staande.¹⁰⁸ Verder is er bij Calvijn niets te vinden over nabetrachting op het avondmaal.¹⁰⁹ Het is dus onbekend of dit bij hem een plaats heeft gehad.

¹⁰¹ J. Calvijn, "De vorm van gebeden en kerkelijke gezangen (1542)", in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn verzameld*. Vertaald en bezorgd door Peter Hoogstrate (Utrecht: Kokboekencentrum, 2019), 591-592. 591-592. Voor een overzicht van de edities van *La Forme*, zie T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 123.

¹⁰² T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 113-115.

¹⁰³ *Ibid.*, 89-91.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 89.

¹⁰⁵ J. Calvijn, "Kerkelijke verordeningen van de kerk in Genève", in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn verzameld*. Vertaald en bezorgd door Herman Selderhuis (Utrecht: Kokboekencentrum, 2019), 785.

¹⁰⁶ T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 117.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 113-122.

¹⁰⁸ *Ibid.*, 217-218.

¹⁰⁹ *Ibid.*, 219.

2.5 Calvijns visie op de eredienst

Brienen geeft een bespreking van Calvijns visie op de eredienst. Calvijn ziet de eredienst als Gods handelen aan ons. Pas dan kunnen we ook spreken over onze dank of ons antwoord daarop. God komt in zijn Woord door de prediking en de sacramenten tot ons. Als antwoord daarop mogen wij tot God komen in ons gebed, gave, lied en belijdenis van het geloof. Calvijn wijst de transsubstantiatieleer van de mis af. Centraal in de dienst moet de prediking staan en hij wil de twee-eenheid van Woord en Tafel bewaren die er ook in de structuur van de mis was.¹¹⁰ Calvijn vermeldde standaard bij zijn publicaties over liturgie de zinssnede "selon la coutume de L'Eglise ancienne", dat wil zeggen: volgens de gewoonte van de oude kerk. Calvijn wil dus teruggrijpen op de traditie van de kerk en deze reformeren.¹¹¹

Als het gaat om het doel van de liturgie ligt er een sterke verbinding met het dagelijks leven. Het doel van het menselijk leven is om God te eren. God eren en hem dienen moet dan ook het doel van de liturgie zijn. De liturgie is daarnaast tot heil voor onze ziel. We ontvangen in de liturgie kracht om God te dienen in ons dagelijks leven en om te strijden tegen de zonde en de boze.¹¹² De liturgie is open naar het leven voor Calvijn. We dienen God namelijk niet alleen in de kerk, maar ook in het dagelijks leven. Dat is ook eredienst. Calvijn verbindt de liturgie en de ethiek daarom sterk met elkaar. De liturgie zorgt voor de versterking van ons geloof en heiliging van ons leven.¹¹³

In twee geschriften noemt Calvijn de hoofdbestanddelen van de liturgie. In zijn *Toelichting op de avondmaalsliturgie*, een geschrift dat opgenomen is in *La Forme* (editie 1542 Straatsburg en 1545 Genève), noemt hij de preek, de gebeden en de sacramenten. In zijn *Institutie* noemt hij echter vier hoofdelementen, namelijk de preek, de gebeden, de bediening van het avondmaal en aalmoezen.¹¹⁴ De eredienst kan niet zonder bediening van het avondmaal, aldus Calvijn. Hij heeft zich zijn hele leven voor een wekelijkse viering ingezet. Hierin beroept hij zich op de vroege kerk. Het avondmaal is namelijk ingesteld volgens hem om dikwijls te gebruiken.¹¹⁵ Het vierde hoofdelement is dus de inzameling van aalmoezen.

Brienen concludeert in zijn studie dat voor Calvijn vier zaken kenmerkend zijn voor zijn visie op liturgie. Het eerste is dat de samenkomst een gebeuren is waar het handelen van God voorop gaat, maar ook de gemeente handelt. Het tweede is de twee-eenheid van Woord en sacrament. Calvijn wilde in lijn met de vroege kerk Woord en Tafel bij elkaar houden in de eredienst. Als derde stelt hij dat de dienst in het kader staat van het werk van de Heilige Geest die het heil bewerkt. Het vierde wat hij noemt is de ruimte die er in de dienst moet zijn voor het antwoord van de gemeente op het handelen van God. In de dienst zelf krijgt dit vorm in gebed en zang. Als vervolg op de ontmoeting met God in zijn huis moet er in de dienst ook instructie zijn tot dankbaarheid in het dagelijks leven. De eredienst is dus open naar het leven, er is een "hechte vervlochtenheid tussen het liturgische gebeuren in de kerk en het ethisch leven buiten de kerkdiensten".¹¹⁶

¹¹⁰ Ibid., 148-150.

¹¹¹ Ibid., 141.

¹¹² Ibid., 161.

¹¹³ Ibid., 175-176.

¹¹⁴ Ibid., 176-177. Inst. 1559, IV.17.44, 602.

¹¹⁵ T. Brienen, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 214.

¹¹⁶ Ibid., 229-237.

Conclusie

In dit hoofdstuk zijn een heel aantal aspecten langsgekomen die helpen begrijpen wat de achtergrond en context is van het eucharistisch karakter van het avondmaal bij Calvijn. De belangrijkste aspecten met het oog op het eucharistisch karakter noem ik in deze conclusie. In de eeuwen voor Calvijn vond er een verschuiving plaats in de liturgie en de populaire devotie van het ontvangen van het geconsacreerde brood en wijn, naar het zien en het aanbidden ervan. De priester offert de gaven voor God op het altaar en heeft de macht tot transsubstantiatie. De rol van de leken wordt steeds kleiner en de rol van de priester groter. De opvatting van materiële verandering van de elementen was voor de Reformatie het meest wijdverbreid (2.1.1). Een onderdeel van de mis was het offertorium waarbij de priester op het altaar brood en wijn aanbod, waarvan men geloofde dat door de handeling van de priester het offer van Christus present werd gesteld (2.1.2). De reformatoren proberen aanvankelijk de mis te herzien, maar later passen ze de praktijk radicaal aan naar een viering van het avondmaal met een tafel, waarbij er een gemeenschappelijke bediening is en heel de gemeente genodigd werd. Alles wat herinnerde aan het offerkarakter verdwijnt. Er is tussen de reformatoren overeenstemming in de kritiek op de materiële verandering, maar geen overeenstemming over hoe Christus dan wél aanwezig is bij het avondmaal. Daarin is verwijdering tussen de opvattingen van Luther en Zwingli (2.2.1). Luther stelt dat Christus werkelijk lichamenlijk present is, met en onder de tekenen (2.2.2). Zwingli stelt daartegenover dat Christus geestelijk en symbolisch aanwezig is in de geloofsgedachtenis. Iets anders wat van belang is met het oog op het onderzoek is dat Zwingli het avondmaal naast gedachtenis ook als dankbetuiging ziet, waarbij de gemeente zich ten dankoffer brengt en getransformeerd wordt tot lichaam van Christus (2.2.3). Calvijn beweegt zich in zijn denken over de aanwezigheid van Christus tussen de positie van Luther en Zwingli in. Calvijns denken heeft zwinglianiserende accenten van 1536-37, lutheraniserende accenten van 1537-1548, van 1549-1560 zwinglianiserende accenten en erna weer lutheraniserende accenten (2.3). Door de jaren heen is er in Calvijns liturgische praktijk geen speciale dienst van voorbereiding en ook geen dienst van nabetrachting. Het avondmaal werd aan tafel gevierd en alles wat aan een offer herinnerde was verwijderd. Calvijn staat gedurende zijn leven een twee-eenheid voor van Schrift en Tafel. Hij wil het avondmaal zo vaak mogelijk vieren. Het antwoord van de gemeente heeft een grote plaats in zijn liturgie en na de communie is er, in vergelijking met de structuur van de mis, veel ruimte voor dank en lof (2.4). Calvijn verbindt de liturgie met het dagelijks leven. Gods handelen gaat in de liturgie voorop en daarna mogen wij ons antwoord geven, in de liturgie en in ons dagelijks leven (2.5).

Hoofdstuk 3 – Het eucharistisch karakter

Introductie

Nu we gezien hebben wat de historische en contextuele achtergrond is van Calvijns visie op het avondmaal kunnen we in dit hoofdstuk gaan bekijken wat het eucharistisch karakter is van het avondmaal bij Calvijn. We zullen in paragraaf 3.1 zien dat de drie punten die Gerrish en Wolterstorff noemen (zie 1.2) vaak voorkomen in Calvijns geschriften. Ze zullen in deze paragraaf in hun samenhang besproken worden en daarna afzonderlijk. Het eerste punt heeft betrekking op wat we ontvangen in het sacrament (3.2). Het tweede is dan de aansporing tot lof en dank (3.3) en het derde het leiden van een godvruchtig leven (3.4). Door deze aspecten te bespreken krijgen we gaandeweg door het hoofdstuk meer zicht op wat het eucharistisch karakter inhoud, zodat we aan het eind van dit hoofdstuk tot een conceptualisering van het eucharistisch karakter kunnen komen.

3.1 Drie aspecten van de viering van het avondmaal

Expliciete opsommingen waarbij Calvijn een eerste, tweede en derde punt aangeeft komen in ieder geval voor in de *Institutie* van 1536 en 1559, in de *Artikelen betreffende de organisatie van de kerk en de eredienst in Genève* en in Calvijns traktaat over het avondmaal, *Een met Christus*, uit 1541.¹¹⁷ In de *Institutie* van 1536 spreekt Calvijn over de drie punten in termen van "doel van het sacrament" en "nut".¹¹⁸ In zijn traktaat in 1541 spreekt hij over "nut" en "vruchten"¹¹⁹ en over "motieven waarom het heilig Avondmaal is ingesteld".¹²⁰ In de artikelen krijgen ze als aspect geen naam¹²¹ en in de *Institutie* van 1559 wordt er over uitwerking gesproken.¹²² Vanwege deze verschillen in terminologie zal ik in het vervolg spreken over de drie "punten" of "aspecten".

We zien bij genoemde opsommingen dat het eerste punt telkens gaat over wat we ontvangen in het sacrament. Daarbij komen voortdurende elementen naar voren van de gemeenschap met Christus of het deelgenoot zijn aan Christus lichaam en bloed, en de verzekering die we daarin ontvangen.¹²³ Vervolgens zien we dat het tweede punt gaat over de lof en dank waar God ons in het avondmaal toe opwekt.¹²⁴ Het derde punt gaat om het leiden van een godvruchtig leven.¹²⁵ Als de aspecten

¹¹⁷ J. Calvijn, *Institutie 1536. Onderwijs in de christelijke religie* (vertaald door W. van 't Spijker. Kampen: Uitgeverij de Groot Goudriaan, 1992), 158-159. Latere verwijzingen: Inst. 1536.; J. Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst* (vertaald door C.A. de Niet. Houten: Den Hertog, 2009), IV.17.37-38, 594. Latere verwijzingen: Inst. 1559, boek, hoofdstuk.paragraf(en), pagina; J. Calvijn, "Artikelen betreffende de organisatie van de kerk en de eredienst in Genève, door de predikanten voorgesteld aan de magistraat d.d. 16 januari 1537" in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn verzameld* (vertaald en bezorgd door Christa Boerke Utrecht: Kokboekencentrum, 2019), 583; en J. Calvijn, *Een met Christus. Een klein traktaat over het heilig Avondmaal* (vertaald en ingeleid door Herman Speelman. Kampen: Brevier, 2014), 42 en 55-58.

¹¹⁸ Inst. 1536, 158. Dit is vertaald in Inst. 1559 met "beoogt" en "uitwerking", zie Inst. 1559, IV.17.37, 594.

¹¹⁹ J. Calvijn, *Een met Christus*, 56.

¹²⁰ *Ibid.*, 41.

¹²¹ J. Calvijn, "Artikelen betreffende de organisatie van de kerk en de eredienst in Genève", 583.

¹²² Inst. 1559, IV.17.37, 594.

¹²³ Inst. 1536, 158-159; Inst. 1559, IV.17.37, 594; J. Calvijn, "Artikelen betreffende de organisatie van de kerk en de eredienst in Genève", 583; en J. Calvijn, *Een met Christus*, 55-56.

¹²⁴ Inst. 1536, 158; Inst. 1559, IV.17.37, 594; J. Calvijn, "Artikelen betreffende de organisatie van de kerk en de eredienst in Genève", 583 en J. Calvijn, *Een met Christus*, 56.

¹²⁵ Inst. 1536, 158-159; Inst. 1559, IV.17.3, 594-595; J. Calvijn, "Artikelen betreffende de organisatie van de kerk en de eredienst in Genève", 583 en J. Calvijn, *Een met Christus*, 57-58.

afzonderlijk besproken worden zal ik meer citaten geven. Als voorbeeld van hoe ze samen genoemd worden citeer ik nu de opsomming die Calvijn geeft in zijn traktaat over het avondmaal, *Een met Christus*, uit 1541:

Daarom heeft de Heer zijn avondmaal voor ons ingesteld om de beloften die vervat zijn in Zijn evangelie ons zichtbaar te maken en in onze gewetens te verzegelen met als bedoeling ons deelgenoot te maken van Zijn lichaam en bloed, en ons de zekerheid en verzekering te geven dat daarin ons werkelijke geestelijke voedsel ligt opdat, als wij een dergelijk onderpand hebben, wij een vast vertrouwen op ons heil zouden verkrijgen. Ten tweede om ons te oefenen Zijn grote goedheid over ons te erkennen, om die steeds meer te prijzen en groot te maken. Ten derde om ons aan te sporen tot alle heiligheid en onschuld, omdat wij leden van Jezus Christus zijn, en in het bijzonder tot eenheid en broederlijke liefde, zoals die ons speciaal is aanbevolen.¹²⁶

Calvijn geeft dus hier een expliciete opsomming van de drie punten, waarbij hij zelf ook een nummering aangeeft. Komen deze punten ook in andere teksten over het avondmaal voor bij Calvijn?

In zijn *Toelichting op de avondmaalsliturgie* die Calvijn heeft geschreven bij *La Forme des prières et chants ecclésiastiques* (Straatsburg 1542 en Genève 1545) wordt een ontvangend aspect besproken, namelijk het ontvangen van brood en wijn en daarmee de hemelse gemeenschap met Christus. Hierna wordt dank voor deze weldaden in hart en woord en daad, als uitwerking van het sacrament genoemd. In wat God geeft leren we Hem te loven en te prijzen. Verder wordt dan kort ingegaan wordt op onderlinge eenheid. We moeten twistgesprekken achterwege laten en zoeken om Christus zo in het sacrament te ontvangen dat we in hem gaan leven en hij in ons. Hij vervult dan het leven van God in ons.¹²⁷ Het is minder expliciet en zonder nummering, maar de aspecten komen ook hier naar voren.

In 1549 stelde Calvijn, na een lange discussie met Bullinger, een consensus op over het avondmaal.¹²⁸ Ook in deze *Consensus Tigurinus* komen de drie punten samen voor, zij het in een iets andere volgorde. In artikel zeven wordt gesproken over de sacramenten als "incitements to gratitude and exercises of faith and a godly life".¹²⁹ Het punt van lof en dank en het derde punt van een godvruchtig leven, worden hier samen genoemd en als eerste, zoals blijkt uit de volgende zin: "But among other ends, the principal one is, that God may, by means of them, testify, represent and seal his grace to us." Dit is dus het belangrijkste punt. Het tweede en derde punt zijn samen secundair. Hoewel de volgorde anders is, komen de drie punten dus ook in deze consensus samen voor. Daarbij worden het tweede en het derde punt samen genoemd als secundair. Primair is Gods genade en dan volgt dank en een godvruchtig leven. De drie punten zijn alle drie "ends of the sacraments".¹³⁰ Het volgende artikel in de consensus, artikel 8, is apart aan dankbaarheid in relatie tot het avondmaal gewijd. Er wordt over de sacramenten gesproken als "testimonies en seals of his grace", zie hier het verzekerende, eerst element en "we obtain possession of Christ as the fountain of all blessings", zie hierin de gemeenschap met Christus en zijn weldaden. We verwerven door de gemeenschap met

¹²⁶ Calvijn, *Een met Christus*, 42.

¹²⁷ J. Calvijn, "De vorm van gebeden en kerkelijke gezangen (1542)", in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn verzameld*. Vertaald en bezorgd door Peter Hoogstrate (Utrecht: Kokboekencentrum, 2019), 621-622.

¹²⁸ W. Balke, "Het avondmaal bij Calvijn", 207.

¹²⁹ J. Calvin (1549), *The Consensus Tigurinus*, translated by H. Beveridge via:

https://www.academia.edu/11025864/1549_The_Consensus_Tigurinus (geraadpleegd op 06-06-2022), art. 7.

¹³⁰ *Ibid.*, art. 7.

Christus gerechtigheid en heiligheid, "in order to give thanks for the blessings."¹³¹ Het punt van dank is verbonden met wat God geeft in de gemeenschap met Christus.

Niet alleen in teksten over het avondmaal, maar ook in een orde van Calvijn voor liturgie komen de drie punten samen voor. In de dankzegging na de viering van het avondmaal, uit *La Forme* (Genève en Straatsburg, 1542), wordt gezegd:

Hemelse Vader, wij zeggen u eeuwig lof en dank dat U zo'n weldaad aan ons, arme zondaren, hebt geschonken, namelijk dat U ons in de gemeenschap met Uw Zoon, Jezus Christus, onze Heer hebt getrokken, Die Zichzelf voor ons heeft overgegeven in de dood. Zo heeft Hij Zichzelf aan ons gegeven als vlees en voedsel voor het eeuwige leven. Vergun ons nu ook deze weldaad dat wij deze dingen niet vergeten, maar dat ze veeleer in ons hart gedrukt blijven, zodat wij onafgebroken groeien en toenemen in het geloof. Het geloof bewerkt alle goede werken, en als wij zo handelen, ordenen wij ons leven en leiden wij ons leven tot vermeerdering van Uw glorie en opbouw van onze naasten. Door Hem, Jezus Christus, Uw Zoon, Die in de eenheid van de Heilige Geest eeuwig bij U leeft en regeert. Amen.¹³²

We zien dat door de jaren heen in verschillende teksten dat deze drie punten samen naar voren komen. Dat lijkt dus een lijn te zijn. We zagen in hoofdstuk 2 dat Calvijn zo vaak mogelijk het avondmaal wilde vieren. Calvijn ziet de drie punten als reden om het avondmaal vaak te vieren. Zo zegt hij in de Institutie van 1559: "Het [avondmaal, GD] is ingesteld met de bedoeling dat alle christenen het veelvuldig zouden gebruiken, zodat zij zich veelvuldig het lijden en sterven van Christus in herinnering zouden roepen, om daardoor hun geloof te ondersteunen en te versterken en elkaar aan te sporen om Gods lof te zingen en te belijden, om Zijn goedheid te verkondigen en ten slotte om de onderlinge liefde te voeden en aan elkaar de liefde te bewijzen waarmee zij zich in het ene lichaam van Christus verbonden zien."¹³³ Ook op een ander plek komen de drie aspecten als reden voor de viering naar voren. Calvijn zegt direct na de expliciete opsomming in de *Artikelen betreffende de organisatie van de kerk in Genève* over het avondmaal: "Het is een veelvuldige oefening voor ons geloof en onze liefde. De christelijke gemeente zou daarvan gebruik moeten maken zo vaak als zij vergaderd is (...)."¹³⁴ Hiermee lijken de drie aspecten een reden voor Calvijn om het avondmaal zo vaak als mogelijk is te vieren.

We hebben in het voorgaande specifiek ingezoomd op hoe de drie punten samen genoemd worden. Soms worden ze genoemd als "ends" of "motief" van het sacrament of als "vrucht" van het sacrament. Dit onderscheidt maakt Calvijn niet helder. Het is opvallend dat door de jaren heen telkens deze drie aspecten naar voren komen. Ik zie dit als teken dat ze bij elkaar horen. Daarbij worden het tweede en het derde punt het meest samen genoemd en zijn ze het lastigst te scheiden. Dank en een godvruchtig leven zijn samen iets aan de kant van de mens, waarbij het eerste punt van gemeenschap met Christus en groei in geloof iets is wat God geeft. Het tweede en het derde zijn secundair in de volgorde met wat God geeft in het eerste punt. De drie punten zijn een reden voor Calvijn om het avondmaal veelvuldig te gebruiken. We zullen we de punten nu afzonderlijk verder gaan uitdiepen.

¹³¹ Ibid., art. 8.

¹³² J. Calvijn, "De vorm van gebeden en kerkelijke gezangen", in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn verzameld*. (Vertaald en bezorgd door Peter Hoogstrate. Utrecht: Kokboekencentrum, 2019), 605 en 627.

¹³³ Inst. 1559, IV.17.44, 601.

¹³⁴ J. Calvijn, "Artikelen betreffende de organisatie van de kerk en de eredienst in Genève", 583.

3.2 Het geschenk

In het eerste punt gaat het om wat God geeft in het sacrament. Calvijn spreekt hierover in allerlei termen. Het gaat dan ook om de "rijkdommen en alle goede gaven van Jezus Christus."¹³⁵ We zagen in ieder geval al in de vorige paragraaf, als het gaat om wat God geeft, dat de elementen van verzekering van het geloof en de gemeenschap met Christus, telkens naar voren komen. Over de aard van wat God geeft in het sacrament en hoe is al veel geschreven. Daarom gaan we op dit eerste punt niet zo diep op in. Ik volg hierin Janse die een bepaalde periodisering aangeeft, waarbij Calvijn de ene keer meer zwinglianiserende accenten legt en dan weer lutheraniserende accenten hanteert (zie paragraaf 2.3). Voor onze vraagstelling is het gavekarakter belangrijk, want het laat zien dat het eerste aspect voorop gaat. "Het avondmaal is immers zelf een geschenk van God, dat met dankzegging behoorde ontvangen te worden."¹³⁶ Dank volgt op wat God geeft. Zo is het ook met een godvruchtig leven. Zo stelt Calvijn in *Een met Christus*:

(...) omdat wij in het sacrament tot leden van Jezus Christus worden gemaakt, in Hem ingelijfd en met Hem als ons hoofd verenigd, volgt daaruit allereerst dat wij gelijkvormig moeten worden aan Zijn zuiverheid en onschuld en in het bijzonder dat wij onderling een zodanige liefdesbetoon en eensgezindheid hebben.¹³⁷

Dank en een godvruchtig leven zijn dus verbonden met het gavekarakter. Het gavekarakter is de ene keer sterker aangezet dan de andere keer. Zie bijvoorbeeld deze passage in de meer zwinglianiserende *Institutie* van 1536:

Aangezien echter de Heer in dit sacrament een zo grote rijkdom van zijn goedheid in herinnering roept, zoals wij eerder uiteen hebben gezet, en ons opwekt om deze te erkennen, zo vermaant Hij ons daarmee tegelijk, om niet ondankbaar te zijn ten opzichte van zo'n overvloeiende mildheid. Ja veeleer, om deze met betamelijke lofprijzing te verkondigen en dankbaar te vieren.¹³⁸

In de meer lutheraniserende *Institutie* van 1559 staat dezelfde passage, alleen dan iets anders verwoord:

Maar de Heer roept ons niet alleen die rijke gave van Zijn goedheid in herinnering, waarover wij eerder gesproken hebben, maar Hij legt die ons als het ware in onze handen en wekt ons op om die te erkennen. En als Hij dat doet, wijst Hij ons er tevens op dat we voor de gunst die ons in zo'n ruime mate betoond wordt niet ondankbaar mogen zijn, maar dat we er veeleer van moeten getuigen met een lofprijzing die daarbij past en haar eer moeten bewijzen door ons dankbaar te tonen.¹³⁹

Hoe er gegeven wordt is in deze edities van de *Institutie* anders verwoord, maar de uitwerking is hetzelfde, namelijk dankbaarheid en lofprijzing. Als het gaat om het eerste punt is het gavekarakter van belang. Dat staat voorop. Dank en lof en een godvruchtig leven zijn er de uitwerking van.

3.3. Lof en dank

In de volgende paragraaf zal ik het tweede punt van lof en dank uitwerken. We zullen zien dat God in de viering van het avondmaal opwekt tot lof en dank (3.3.1). Deze lof en dank is belijdend en

¹³⁵ J. Calvijn, *Een met Christus*, 49.

¹³⁶ Inst. 1536, 169-170.

¹³⁷ J. Calvijn, *Een met Christus*, 49-50.

¹³⁸ Inst. 1536, 158.

¹³⁹ Inst. 1559, IV.17.37, 594.

openbaar van karakter (3.3.2). We zullen zien dat Calvijn spreekt over het "offeren van dank". Daarom zullen we in paragraaf 3.3.3 een excurs maken over het dank- of lofoffer (ik kies meestal voor de term dankoffer) en zien we dat dit offer betrekking heeft op het tweede punt als op het derde punt. Vervolgens zullen we bespreken hoe dank en lof tot uiting komen in de liturgie (3.3.4).

3.3.1 Opwekking tot lof en dank

De sfeer waarin het avondmaal staat is sterk gekleurd door lof en dank. Lof en dank is het tweede punt en dit komt breed in Calvijns teksten naar voren. We zagen al dat de dank en lof in verbinding staat met wat we ontvangen. Dankbaarheid is niet vanzelfsprekend aan de kant van de mens. Het avondmaal heeft een aansporend karakter tot dankbaarheid, we worden opgewekt tot lof en dank. Zo schrijft Calvijn in de *Institutie* van 1559 dat de Heer "Zijn goedheid als het ware in onze handen legt en ons opwekt om die te erkennen. Dan wijst Hij ons er op om niet ondankbaar te zijn, maar hiervan met lof te getuigen en dit dankbaar te vieren." Calvijn verbindt dit aan het verkondigen van de dood van de Heer, wat volgens hem een openbare belijdenis van dank is.¹⁴⁰ De dank mag openbaar worden en heeft een belijdend karakter. We zullen daar in de volgende paragraaf verder op ingaan.

In zijn traktaat spreekt Calvijn over de viering als een oefening. De tweede vrucht is om "ons te oefenen Zijn grote goedheid over ons te erkennen, om die steeds meer te prijzen en groot te maken."¹⁴¹ Hij spreekt in dit kader ook over het "nut" van het avondmaal en stelt dat de deelnemer verandert, want het avondmaal moedigt ons aan om wat we ontvangen van God om dat beter te herkennen, zodat we hem daarvoor loven en prijzen, omdat we gevoed worden met Christus eigen substantie.¹⁴² Van onszelf laten we het overdenken van Gods goedheid achterwege, maar het avondmaal "brengt ons af van ondankbaarheid" en het brengt ons ertoe om God "dank te betuigen en als het ware door een openbare belijdenis te verklaren hoeveel wij Hem verschuldigd zijn."¹⁴³ Wat we in het avondmaal ontvangen brengt ons er dus toe om God te loven en te danken. God is onze lof waard. Dat we van onze ondankbaarheid af worden gebracht en God de dank en lof toebrengen is iets wat breed naar voren komt. We zagen al dat in de *Consensus Tigurinus* in artikel 7 de sacramenten gezien worden als "incitements to gratitude and exercises of faith and a godly life" zijn.¹⁴⁴ In de *Toelichting op de avondmaalsliturgie* over het avondmaal die bijgevoegd is in de Straatsburgse editie van *La Forme* in 1542 en de Geneefse van 1545, wordt gesproken dat we Jezus Christus werkelijk ontvangen in het sacrament. Daarna wordt er gesteld: "(...) Wij ontvangen de eucharistie met grote eerbied, en omljsten heel deze geheimenis met lofzangen en dankbetuigingen."¹⁴⁵ Dit is een goed voorbeeld van hoe nadrukkelijk de sfeer van dank en lof in verband met het avondmaal staat. Een gebed in *La Forme* laat zien dat er na de preek ook om gebeden wordt of de viering van het avondmaal mag aansporen tot dank en lof, namelijk dat God zal voorzien wat nodig is "(...) zodat wij zonder ophouden U de eer geven en genadedaden, en Uw naam verheerlijken in daden en woorden."¹⁴⁶

Het aspect komt ook in verschillende preken van Calvijn voor. Calvijn zegt op de zondag voorafgaand aan de viering telkens iets over het avondmaal aan het eind van zijn preek en ook aan het eind van

¹⁴⁰ Inst. 1536, 158 en Inst. 1559, IV.17.37, 594.

¹⁴¹ J. Calvijn, *Een met Christus*, 42.

¹⁴² *Ibid.*, 56.

¹⁴³ *Ibid.*, 57.

¹⁴⁴ J. Calvin, *Consensus Tigurinus*, art. 7.

¹⁴⁵ J. Calvijn, "De vorm van gebeden en kerkelijke gezangen", 621.

¹⁴⁶ *Ibid.*, 605.

de preek in de dienst direct voor de viering van het avondmaal. Zo stelt hij in een preek de week ervoor "dat we onze zonden gevoelen en daarom tot God komen met ootmoed en berouw en vervolgens dat wij de goedheid en barmhartigheid van God prijzen en hem offeranden des lofs brengen en afkeren van de verlokkingen van Satan (...). En aangezien wij aanstaande zondag het heilig Avondmaal hebben te ontvangen en God na ons het Koninkrijk der hemelen te hebben geopend ons daar een geestelijk feestmaal aanbiedt, dat wij dan te meer getroffen worden door deze leer."¹⁴⁷ Ook stelt hij in een preek dat Christus in het Avondmaal zo dicht tot ons komt is dat "om ons tot zich te trekken en dat wij hem dank betuigen voor de goedgunstigheid die Hij ons betoont."¹⁴⁸ Dankbaarheid is de reactie die past bij de rijkdom die in het avondmaal ontvangen: "let us not permit his death to be nullified by our ingratitude. Let us receive his miracles and let them not fly off with the wind."¹⁴⁹ Niet dat de aard van de tekenen veranderd als je het in ondankbaarheid ontvangt, maar Calvijn ziet een dergelijke wijzen van ontvangen als teken van ongeloof.¹⁵⁰

Door de jaren heen komt dus op verschillende manieren consistent naar voren dat de viering van het avondmaal gepaard moet gaan met lof en dank. Hoewel het vanuit de mens niet vanzelfsprekend is, kunnen we zeggen dat God ons zo veel rijkdom geeft in het avondmaal dat het niet anders kan of de gelovigen worden hierdoor opgewekt en aangespoord tot dank en lof. In die zin worden onze dank en lof ook geoefend. Dat is van belang, want het is de gepaste en gelovige reactie op wat God ons in Christus geeft, de eer van God is er mee gemoeid.

3.3.2 Dank als uiterlijke belijdenis en getuigenis

Laten we nu verder uitdiepen wat de aard van deze dank en lof is. We zagen al even dat dank en lof een openbaar en belijdend karakter hebben. Is dit anders in vergelijking met Zwingli (zie paragraaf 2.2.3)? Er wordt door Calvijn over de dank en lof geschreven als iets waar we door het avondmaal toe worden aangespoord of opgewekt. Het lijkt anders te zijn dan bij Zwingli, waar het publieke van dank onderdeel is van het sacrament zelf. Bij Calvijn is het ook verbonden met het sacrament, maar duidelijk secundair in verhouding tot wat God geeft. Tegelijk is de relatie met het sacrament bij Calvijn minder duidelijk. De dank heeft net als bij Zwingli wel een belijdend en openbaar karakter. De dank en lof die we brengen is het verkondigen van de dood van de Heer en dat heeft "betrekking op de uiterlijke belijdenis."¹⁵¹ Dit is voor God én voor de mensen: "Dat wij in het openbaar en als uit één mond belijden dat heel de geloofsverwachting van het leven en de zaligheid voor ons gefundeerd is in de dood van de Heere, houdt in dat wij Hem met onze belijdenis verheerlijken en dat wij met ons voorbeeld anderen aansporen."¹⁵² Dit doet vermoeden dat Calvijn de dank ook breder verstaat dan enkel in de liturgie, maar met het oog op het hele leven. Lofprijzing en dank hebben een openbaar belijdend karakter met een ethische spits. Het is tot verheerlijking van God en tot voorbeeld voor andere mensen.

¹⁴⁷ J. Calvijn, "Preek over Math. 26:36-39 (VHA, datum?)", in: J. Calvijn, *Het Gepredikte Woord*. Deel II. (Vertaald door J. Douma en W.H. van de Vegt. Franeker: T. Wever N.V., 1939), 140.

¹⁴⁸ J. Calvijn, "Preek over Ef. 4:11-14 (VHA, Aug. 1558)", in: J. Calvijn, *Het Gepredikte Woord*. Deel V. (Vertaald door J. Douma en W.H. van de Vegt. Franeker: T. Wever N.V., 1941), 172

¹⁴⁹ J. Calvin, "Sermon on Acts 1:1-2 (VHA, Aug. 1549)", in: J. Calvin, *Sermons on the Acts of the Apostles, chapters 1-7. Forty-four sermons delivered in Geneva between 25 August 1549 and 11 January 1551*. Translated by R.R. McGregor (Edinburgh: The Banner of Truth Trust, 2008), 11.

¹⁵⁰ J. Calvin, "Optima ineundae concordiae ratio", in: *Calvin's Tracts* (Translated by H. Beveridge. Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2002), 579.

¹⁵¹ Inst. 1536, 158; Inst. 1559, IV.17.37, 594.

¹⁵² Inst. 1536, 158; Inst. 1559, IV.17.37, 594.

Ook in Calvijns traktaat zien we deze belijdende lijn voor God en de mensen. Het aanprijzen van Gods genadegaven bij anderen is tot wederzijdse opbouw. Daarom spreekt Calvijn over het meebrengen van een gepaste gezindheid die bestaat uit dat we "openlijk bekennen en ervoor uitkomen hoeveel wij aan onze Zaligmaker verschuldigd zijn, Hem dank bewijzen, niet alleen opdat Zijn Naam door ons wordt grootgemaakt, maar ook om anderen op te bouwen en door ons voorbeeld te leren hoe zij moeten leven."¹⁵³

Ook in de *Toelichting op de avondmaalsliturgie* bij *La Forme* wordt gesproken over dank als iets openbaars, maar dan gaat het om de giften die we geven. Ze zijn een getuigenis van wat ons is gegeven in Christus en in de weldaden van de gemeenschap aan zijn lichaam en bloed in de communie.¹⁵⁴ Ook is in de *Toelichting op de avondmaalsliturgie* een ethische spits aanwezig. Er wordt gesproken over het getuigen van de voordelen die we ontvangen uit de gift van Jezus Christus door offers en heilige gaven te geven, zoals de christelijke naastenliefde vereist. Wij geven en offeren dat weer aan Jezus, door ze aan de meest behoeftigen te geven.¹⁵⁵

We zien dat de dank, waar we toe opgewekt worden vanwege de rijkdom die God in Christus geeft, een openbaar, belijdend karakter heeft. Het vieren van het avondmaal is tot verheerlijking van God en tot heil en voorbeeld voor onze naasten. Tegelijk zien we ook dat Calvijn taal gebruikt waarin gesproken wordt over een 'offer' of 'gift' aan de kant van de mens. Hoe verhoudt zich dat tot wat God geeft in het sacrament? Hiermee komen we op het offerkarakter van dank.

3.3.3 Excurs over dank- en loffer

Calvijn gaat in de *Institutie* van 1536 en 1559 in op het offeren van dank.¹⁵⁶ Het meest in De *Institutie* van 1559, waarin hij ook een uitgebreid hoofdstuk heeft met kritiek op het offer van de mis. Zagen de kerkvaders de mis als een offer? Waar in het Oude Testament de dieren werden geofferd voor God houdt nu "de heilige kerk in heel de wereld (...) niet op het offer van brood en wijn te brengen", aldus Calvijn in de *Institutie* (1559).¹⁵⁷ Het gaat om een dank- of loffer, want Calvijn verduidelijkt: "In deze offerande gaat het om dankzegging en de gedachtenis aan het lichaam van Christus dat Hij voor ons geofferd heeft en aan het bloed dat Hij voor ons vergoten heeft." Calvijn sluit vervolgens aan bij Augustinus die dit offer een loffer noemt. Het is een beeld van het enige verzoenende offer van Christus aan het kruis. Het kan dus zelf geen verzoening brengen.¹⁵⁸ Voorzichtig geeft Calvijn vervolgens kritiek op de kerkvaders. Door op deze manier te offeren is het joodse offerritueel te veel als voorbeeld gezien, hoewel de kerkvaders geen afbreuk hebben willen doen aan het enige offer van de Heer. Dit is anders dan Christus ingesteld had. Calvijn wijst daarom het offer van brood en wijn als dankoffer en afbeelding van het offer van Christus af.¹⁵⁹ Calvijn maakt onderscheid tussen de offers van het Oude Testament, waarbij de priesters offerden op een altaar. Zij hoeven nu geen verzoening meer te bewerkstelligen door te offeren. Nu Christus zijn offer heeft gebracht wil God de vrucht daarvan ten goede laten komen aan de mensen en door dienaren laten uitdelen, terwijl de gelovigen aan tafel zitten. Er is geen altaar meer nodig om een offer op te brengen. Het gaat om "het avondmaal van de Heer en niet van mensen."¹⁶⁰ Volgens Calvijn leeft bij het volk de opvatting over

¹⁵³ J. Calvijn, *Een met Christus*, 67.

¹⁵⁴ J. Calvijn, "De vorm van gebeden en kerkelijke gezangen", 620.

¹⁵⁵ *Ibid.*, 168.

¹⁵⁶ Inst. 1536, 169-174; Inst. 1559, IV.18.10-17, 617-623.

¹⁵⁷ Inst. 1559, IV.18.10, 617.

¹⁵⁸ Inst. 1559, IV.18.10, 617.

¹⁵⁹ Inst. 1559, IV.18.11-12, 618-619.

¹⁶⁰ Inst. 1559, IV.18.12, 619.

de mis dat het een verzoening is. En het is volgens Calvijn ook aan de handeling van de priester te zien dat het iets is waarmee de mens zich voor God verdienstelijk maakt, waardoor aan God genoegdoening gegeven wordt ter verzoening van levenden en doden.¹⁶¹ Dit bekritiseert Calvijn. Hiertegenover zet hij het gavekarakter van het sacrament, bijvoorbeeld in de volgende passage in de *Institutie* van 1536. Men stelt het zo voor:

(...) dat het offer van de mis een prijs is die men aan God betaalt, en die Hij als genoegdoening aanvaardt. Hetzelfde verschil dat er is tussen geven en ontvangen, bestaat er tussen het offer [van de mis, GD] en het sacrament. En het is immers een ellendige ondankbaarheid van de mens dat hij, terwijl hij geroepen is om de milddadigheid van de goddelijke goedheid te erkennen en ervoor te danken, juist daardoor God tot zijn schuldenaar maakt.¹⁶²

Het sacrament is dus iets wat wij ontvangen. Dat staat voorop en wordt gecontrasteerd met de idee dat wij aan Gods een offer aanbieden ter verzoening, zoals bij de mis. Hoe kan Calvijn dan spreken over het offeren van dank? Als mensen offeren we bij het sacrament wel onze lof en dank, maar dat is niet om verzoening te bewerkstelligen. Het enige offer van Christus is daarvoor genoeg. Daarbij is onze dank en lof christologisch bepaald, het wordt gedragen door het offer van Christus.

Door Christus brengen wij God het lofoffer waarover de apostel spreekt, 'de vrucht van lippen die Zijn naam belijden'. Zonder de Middelaar zouden wij namelijk met onze gaven niet onder Gods ogen kunnen verschijnen. Christus is het door wiens tussenkomst als Middelaar wij ons en het onze aan de Vader offeren. Hij is onze hogepriester die het heiligdom van de hemel binnengegaan is en ons de toegang verleent. Hij is het altaar waarop wij onze offergave leggen, zodat wij alles wat wij ondernemen, durven te ondernemen in Hem. Hij is het, wil ik zeggen, die ons tot een koninkrijk en tot priesters voor de Vader gemaakt heeft.¹⁶³

De dank die we offeren is onszelf en alles wat van ons is. Het lijkt op de totaliteit van onze existentie te wijzen. Het is door Christus dat we deze dank kunnen en mogen brengen. Hij is zowel de Hogepriester die door zijn verzoenend werk ons met de Vader heeft verzoend, als het Altaar, waardoor wij onze dank voor de verzoening aan de Vader kunnen brengen. Bovendien worden wij door Christus zelf ook priesters.

Het onderscheid wat Calvijn maakt tussen verzoening en dank hangt samen met het onderscheid wat Calvijn maakt, en wat hij ook binnen het Oude Testament ziet, binnen de categorie "offer". Er zijn twee soorten offers. Er is enerzijds het verzoeningsoffer en anderzijds het lof of ere-offer, ook wel eucharistisch offer of dankoffer.¹⁶⁴ Het eerste offer moest onder het Oude Testament telkens gebracht worden, maar het is eenmaal door Jezus Christus aan het kruis volbracht. Het offer van Christus is een volmaakt offer en heeft een eeuwige kracht en uitwerking. In dit kader bekritiseert Calvijn de mis. "Waar gaat het in het bedienen van missen anders om, dan om door de verdienste van een nieuw offer deelgenoot te worden aan het lijden van Christus?". Ook bekritiseert hij dat de priesters daarmee tussen God en mens bemiddelen.¹⁶⁵ Christus is namelijk onze enige Middelaar. Het tweede offer bestaat uit "al onze gebeden, lof- en dankzeggingen en wat wij ook maar doen in de dienst van God." Hier komt opnieuw naar voren dat dit dankoffer breed is, het heeft betrekking op "wat we ook maar doen in de dienst van God".¹⁶⁶

¹⁶¹ Inst. 1559, IV.18.1, 608-609

¹⁶² Inst. 1536, 170.

¹⁶³ Inst. 1536, 173; Inst. 1559, IV.18.17, 623.

¹⁶⁴ Inst. 1536, 171 en Inst. 1559, IV.18.13, 620.

¹⁶⁵ Inst. 1536, 172; Inst. 1559, IV.18.12-14, 619-621.

¹⁶⁶ Inst. 1559, IV.18.16, 622.

Deze betekenis van dit tweede offer wordt zowel in de *Institutie* van 1536 als 1559 genoemd, maar in 1559 op de tweede plaats. In de *Institutie* van 1559 bestaat het dankoffer allereerst uit de "liefdeplichten waarmee wij de Heer zelf in Zijn leden eren, door onze broeders liefdevol tegemoet te treden." Dit is iets wat in 1536 ontbreekt en Calvijn dus toegevoegd heeft. Ik kom hierop terug in paragraaf 3.4. Tegelijk blijkt in 1536, net als in 1559, een ethische spits aanwezig te zijn als Calvijn schrijft: 'Het past ons om onszelf en al onze werken te wijden en op te dragen aan Hem, zodat alles wat in ons is zijn eer dient en zijn verheerlijking ten doel heeft.'¹⁶⁷ Opnieuw komt de totaliteit van onze existentie naar voren. Het dankoffer van de dienst aan God betreft dus ons hele leven. We zien samenhang als het gaat om het punt van dank en lof en liefde, eenheid en heiliging. Onderlinge liefde en alles wat we doen in de dienst van God is een vorm van dank. De liturgie is open naar de ethiek. Dit is in lijn met wat we zagen in de bespreking van Calvijns visie op de eredienst (paragraaf 2.5).

Wat is het doel van deze dankoffers? We verdienen er geen gerechtigheid mee, want dat heeft Christus met zijn zoenoffer voor ons verworven: 'Dit soort offers is er slechts op gericht God groot te maken en te verheerlijken.'¹⁶⁸ De dankoffers staan in duidelijk verband met het avondmaal. Zo stelt Calvijn: "het avondmaal van de Heer kan dit soort van offerande niet ontberen. Daarin verkondigen wij zijn dood en brengen wij Hem onze dank. Zo brengen wij niets anders dan ons lofoffer."¹⁶⁹ Bovendien zijn de dankoffers "voor de kerk zo noodzakelijk, dat zij zonder deze dankoffers niet kan bestaan". Calvijn maakt de dankoffers hiermee tot kenmerk van de kerk. De kerk is een dankzeggende of eucharistische gemeenschap en dit komt niet alleen in de liturgie tot uiting, maar in heel het leven. Calvijn haalt in de *Institutie* een aantal teksten uit de Schrift aan, waarin het volgens hem gaat om dankoffers.¹⁷⁰ Hiermee onderbouwt hij zijn stelling over de noodzaak van deze offers voor de kerk. Namelijk, zolang er een volk van God is zullen deze offers er zijn (Mal. 1:11). Daarbij is het offeren van onze lichamen de redelijke godsdienst (Rom. 12:1) en zijn goede werken van gelovigen geestelijke offeranden (Hebr. 13:16 en Fil. 4:18).¹⁷¹ Calvijn legt in zijn commentaar bij Romeinen 12:1 uit dat het hier gaat om het offer van ons zelf, hier worden alle delen waaruit wij bestaan aangeduid. Het gaat hier om een "levend" offer en dat wil zeggen dat ons oude leven gedood wordt en we ons aan heiligheid en onschuld wijden. Hier komt het ethische aspect van dank naar voren komen.¹⁷² Door de verzoening van Christus "zijn wij door Zijn genade allen gemaakt tot priesters om ons en al het onze toe te wijden aan de eer van God."¹⁷³ Ook bewijst hij uit de Bijbel dat gebeden, dankbetuigingen en lof goede werken zijn waarmee we ons dankoffer brengen (Ps. 141:2; Hos. 14:3; Ps. 51:21 en Hebr. 13:15).¹⁷⁴

We zagen dat bij het dankoffer gesproken wordt over verheerlijking van God door het offeren van lof en dank enerzijds, en anderzijds het betonen van liefde en het offeren van onszelf en ons leven in dienst van God. We kunnen daarom zeggen dat het dankoffer zowel betrekking heeft op het tweede punt van lof en dank als het derde punt van een godvruchtig leven. Ook zagen we dat het sacrament iets is wat we ontvangen. Wat God geeft gaat voorop. Maar tegelijk kan het avondmaal niet zonder onze dankoffers als antwoord, zoals we zagen. Dit is in lijn met de onduidelijkheid die Wolterstorff

¹⁶⁷ Inst. 1536, 172.

¹⁶⁸ Inst. 1559, IV.18.16, 622.

¹⁶⁹ Inst. 1536, 172-173.

¹⁷⁰ Inst. 1536, 173 en Inst. 1559, IV.18.16-17, 623.

¹⁷¹ Inst. 1536, 173 en Inst. 1559, IV.18.16-17, 623.

¹⁷² J. Calvijn, *Uitlegging op de zendbrieven van Paulus. Romeinen* (vertaald door D.J. de Groot. Amsterdam, H.A. van Bottenburg, 1950), 375.

¹⁷³ J. Calvijn, *Romeinen*, 376.

¹⁷⁴ Ik ben deze teksten nagegaan in zijn bijbelcommentaren via <https://www.studylight.org/commentaries/eng/cal.html> (04-06-2022). In de commentaren verbindt spreekt hij niet over het dankoffer in relatie tot het avondmaal bij deze teksten.

signaleert over het punt of de dank bij het sacrament hoort.¹⁷⁵ De structuur van genade, die God geeft in het sacrament, en de dank daarvoor is lijn met wat Gerrish signaleert.¹⁷⁶

Een opvallende tekst die Calvijn hier in de *Institutie* niet noemt, maar die ik via Gerrish¹⁷⁷ op het spoor ben gekomen, is Calvijns commentaar op Numeri 19:2-3 (uit 1563). Hier stelt hij:

(...) it is necessary that each of us should offer Christ to the Father. For, although He only, and that but once, has offered Himself, still a daily offering of Him, which is effected by faith and prayers, is enjoined to us, not such as the Papists have invented, by whom in their impiety and perverseness, the Lord's Supper has been mistakenly turned into a sacrifice, because they imagined that Christ must be daily slain, in order that His death might profit us. The offering, however, of faith and prayers, of which I speak, is very different, and by it alone we apply to ourselves the virtue and fruit of Christ's death.

Calvijn verwijderd zich hier van de roomse opvatting, maar hij stelt tegelijkertijd dat we door ons geloof en gebeden Christus voor de Vader offeren. Dat is dus een stap verder dan in de *Institutie*, waar Christus' offer ons offer draagt. Het is de enige tekst waar ik deze manier van spreken heb gevonden.

Zijn er nog andere teksten waar Calvijn over het offeren van dank of lof spreekt? We zagen aan het eind van de vorige paragraaf dat het dankoffer ook naar voren komt in *La Forme*, als er wordt gesproken over het offeren van giften als dank. In de *Toelichting op de avondmaalsliturgie* wordt onze gehele existentie als dankoffer aangewezen, wanneer Calvijn zegt: "op grond van dit alles offeren wij onszelf volledig aan God de Vader en onze Heer, Jezus Christus, en onderwerpen wij ons aan Hem in dankbaarheid voor zoveel en zo grote weldaden."¹⁷⁸ Verder kwam ik het in één preek tegen, waar Calvijn in de week voor de viering zegt dat we, vanwege het avondmaal dat we komende zondag ontvangen, "de goedheid en barmhartigheid van God prijzen en hem offeranden des lofs brengen en afkeren van de verlokkingen van Satan".¹⁷⁹ De manier van spreken in Calvijns commentaar op Numeri over het dankoffer is dus een uitzondering in vergelijking met de andere teksten waarin hij spreekt over het dankoffer. Als Luther ook zou spreken over het offeren van Christus voor de Vader, dan zou deze uitzondering mogelijk passen in de periodisering die Janse aanbrengt. Dat is iets wat buiten de focus van mijn onderzoek valt.

Wat is dus het dankoffer en hoe verhoudt zich dat tot wat God geeft in het sacrament? We zagen dat Calvijn in 1536 en 1559 in de *Institutie* over het dankoffer schrijft en ook in zijn *Toelichting op de avondmaalsliturgie*. Verder komt het kort naar voren in een preek. Het woord "dankoffer" of "loffer" komt dus niet breed naar voren in Calvijns teksten over het avondmaal, als we het vergelijken met dank en lof. Wat God in het sacrament geeft staat voorop. Er is namelijk onderscheidt tussen het enige verzoenend offer van Christus en onze dankoffers. Bovendien draagt het offer van Christus onze dankoffers. Hij is de enige Hogepriester en het altaar waarop we onze gaven geven. We zijn door hem tot een volk van priesters gemaakt. Onze dankoffers hebben het doel om God te verheerlijken. Dit dankoffer is essentieel voor Calvijns leer van het avondmaal. De kerk kan niet zonder deze dankoffers. Daarmee is de kerk een dankzeggende of eucharistische gemeenschap. Het dankoffer heeft betrekking op onze gehele existentie. Het komt tot uiting in dank en lof en het heeft een ethisch aspect. Daarom lijkt het in het dankoffer te gaan om zowel het

¹⁷⁵ N. Wolterstorff, "John Calvin", 112-113.

¹⁷⁶ B.A. Gerrish, *Grace and Gratitude*, 156.

¹⁷⁷ *Ibid.*, 154.

¹⁷⁸ J. Calvijn, "De vorm van gebeden en kerkelijke gezangen", 620.

¹⁷⁹ J. Calvijn, "Preek over Math. 26:36-39 (VHA, datum?)", 140.

tweede als het derde punt. Het dankoffer is alles wat we in de dienst van God mogen geven tot verheerlijking van God. Hoe de dank zich verhoudt tot het sacrament is niet helemaal duidelijk. Het sacrament kan niet zonder dankoffers, maar het sacrament is iets wat God geeft. Het dankoffer staat in ieder geval in verbinding met het avondmaal, daarmee vindt het dankoffer zijn hoogtepunt in de liturgie. Hoe komt de dank in de liturgie tot uitdrukking? We gaan er in de volgende paragraaf naar kijken.

3.3.4 Dank in de liturgie

We hebben in paragraaf 2.4 al gezien hoe Calvijns avondmaalsliturgie eruitziet. We gaan nu kijken naar de invulling van dank en lof in de liturgie. In het dankoffer gaat om heel onze dienst aan God, met het doel om Hem te verheerlijken. We moeten de Heer danken met ons hart, onze woorden en onze daden en zijn weldaden prijzen en verheerlijken.¹⁸⁰ In de breedte van de dienst aan God onderscheidt Calvijn een aantal specifieke momenten waarin het tweede punt van dank en lof extra duidelijk naar voren komt. Dat is in de liturgie en daarmee is de liturgie het concentratiepunt van het dankoffer waar we, als dank voor wat God geeft, zingen tot lof van God, (dank)gebeden brengen en onze gaven mogen geven. Dat het concentratiepunt in de liturgie is, is niet verwonderlijk. De dank staat in verbinding met het avondmaal. We gaan nu achtereenvolgens de zang, het gebed en het geven van onze gaven langs, want hierin komt onze dank in de liturgie tot uitdrukking.

Calvijn verbindt het zingen van de lof van God aan het avondmaal.¹⁸¹ Tijdens de communie in Genève werden er psalmen gezongen of uit de Bijbel gelezen. In Straatsburg laat Calvijn tijdens de communie psalm 138 zingen.¹⁸² Het is een lofpsalm, waarin het gaat over Gods heilig paleis, waar men zich neerbuigt om God te loven om wat hij doet. "U hebt mij versterkt met kracht in mijn ziel" (Ps. 38:3, HSV) en "Als ik midden in de benauwdheid verkeer, maakt U mij levend" (Ps. 138:7, HSV). Het zijn zinnen die dank laten zien voor wat God geeft. Zowel in Genève (1542) als Straatsburg (niet in 1542, wel in 1545) wordt na de communie, na het dankgebed de lofzang van Simeon gezongen. Een loflied voor God, die zijn heil heeft laten zien, waarop men in vrede heen kan gaan.¹⁸³ In vergelijking met de liturgie van de mis (2.1.2) is er veel plaats ingebouwd voor de dank en lof van de gemeente, na de communie. In de katholieke traditie was er wel een gebed na de communie, maar geen zang. We zagen in paragraaf 2.4 ook dat Calvijn veel plaats wil inruimen voor zang tijdens de eredienst. Wat God geeft gaat voorop, maar er is ruimte voor het antwoord in dank en lof van de gemeente.

De dank komt ook naar voren in de gebeden. Gebeden zijn een van de dankoffers van de kerk die we aan God mogen brengen.¹⁸⁴ In Calvijns *Toelichting op de avondmaalsliturgie* noemt hij in het verband van het avondmaal als dank het gebed wat we brengen voor het "heil van alle mensen". Het leven van Christus is namelijk dat we zoeken en redden wat verloren is.¹⁸⁵ Hier zien we iets van de openheid van de liturgie naar het leven. Calvijn heeft na de communie, zowel in zijn orde van dienst in de *Institutie*, als ook in de versies van *La Forme* (Straatsburg 1545 als Genève 1542) plek voor dankzegging. In *La Forme* staat het dankgebed uitgeschreven. Dit dankgebed is kort en bestaat uit de drie punten. Er wordt gedankt voor de weldaden die Christus aan ons zondaren geeft, dat we met

¹⁸⁰ J. Calvijn, "De vorm van gebeden en kerkelijke gezangen", 621.

¹⁸¹ Inst. 1536, 173 en Inst. 1559, IV.18.17, 623.

¹⁸² J. Calvijn, "De vorm van gebeden en kerkelijke gezangen", 627 (zie voetnoot 45 op deze bladzijde).

¹⁸³ J. Calvin, "The Form of Church Prayers and Hymns with the Manner of Administering the Sacraments and Consecrating Marriage according to the Custom of the Ancient Church" in: B. Thompson, *Liturgies of the western Church* (Ohio: World Publishing Company, 1962), 208.

¹⁸⁴ Inst. 1559, IV.18.16, 622.

¹⁸⁵ J. Calvijn, "De vorm van gebeden en kerkelijke gezangen", 621.

Hem gemeenschap mogen hebben en dat Hij ons zijn lichaam en bloed als eten en drinken voor het eeuwige leven geeft. Men bid vervolgens of de viering tot groei in geloof en daarmee in goede werken mag zijn, zodat we een leven mogen leiden tot glorie van God en tot opbouw van onze naasten.¹⁸⁶ Vervolgens besluit men het gebed met een lofprijzing.

Hoe spreekt Calvijn over het geven van onze gaven? We zagen in 2.5 dat Calvijn in de *Institutie* stelt dat er geen samenkomst kan zonder prediking van het Woord, gebed, het avondmaal en ook aalmoezen, maar dat het laatste in *La Forme* niet in het rijtje genoemd werd.¹⁸⁷ Tegelijk spreekt Calvijn in de *Toelichting op de avondmaalsliturgie* bij *La Forme* wel over het geven van bezit.¹⁸⁸ Calvijn stelt daar:

Wij betuigen dit [onze volledige opoffering in dankbaarheid aan God, GD] door offeranden en heilige gaven (zoals de christelijke naastenliefde van ons vraagt) aan Jezus Christus en zijn geringsten te brengen, dat wil zeggen: aan hen die honger hebben, die dorst hebben, die naakt zijn, die vreemdeling zijn, die ziek zijn en die in de gevangenis zitten. Want allen die leven in Christus, en Hem in zich dragen, doen vrijwillig wat de wet van hen vraagt. Want de wet beveelt ons niet zonder offerande voor God te verschijnen.¹⁸⁹

Volgens McKee is deze tekst alleen aanwezig in de Straatsburgse edities van *La Forme* en niet in de Geneefse.¹⁹⁰ In de laatste werd alle uitleg verwijderd, dus niet alleen deze tekst, mogelijk is de verwijdering dus theologisch niet van belang.¹⁹¹ Er is met deze tekst volgens McKee onvoldoende bewijs om te stellen dat Calvijn een collecte wilde op de plek van het offertorium. De tekst laat wel zien dat Calvijn het geven van onze gaven verbindt aan de viering van het avondmaal. Het is een exegese van Deuteronomium 16:16, een gebod om niet met lege handen voor God te verschijnen. Wat men geeft is een teken van dankbaarheid, geen goed werk zoals bij het misoffer. Wat we geven staat voor onszelf en ons leven.¹⁹² Hoewel Calvijn de collecte dus theologisch van belang vindt, is er volgens McKee geen bewijs dat er in Straatsburg tijdens de dienst gecollecteerd werd. Het is wel waarschijnlijk, omdat Calvijn hier blijkbaar theologisch voorstander van was en de collecte ook ziet als dank in verbondenheid met de viering van het avondmaal. In Genève was er tot na Calvijns dood geen collecte, omdat voor de behoeftigen van de stad werd gezorgd middels de herbestemming van kerkelijk bezit.¹⁹³

Samenvattend kunnen we zeggen dat er in de liturgie tijdens en na de viering van het avondmaal een grote plaats is ingebouwd voor dank en lof. Er is een relatief grote plaats voor het antwoord van de gemeente, in vergelijking met de mis. De dank komt tot uiting in zang, de gebeden en onze gaven. In het dankgebed na het avondmaal komen de drie punten naar voren. Dat geeft denk ik iets aan van het belang en de verbinding met het avondmaal. Hoewel we niet weten of Calvijn tijdens de diensten een collecte heeft gehad, ziet hij een duidelijke verbinding tussen het avondmaal en het geven van onze gaven. Wat we geven staat voor ons en ons leven. Hiermee zien we opnieuw dat dank ook een ethische spits heeft. Ook in de liturgie. We zagen eerder al dat het tweede punt van dank en lof en het derde van een godvruchtig leven voor Calvijn samenhangen. We zagen dat in de *Institutie* van 1559 bij het dankoffer als eerste de liefdeplichten worden genoemd. Bovendien gaat het bij het

¹⁸⁶ Ibid., 605.

¹⁸⁷ Inst. 1559, IV.17.44, 602. In 2.5 bespreek ik dat in *La Forme* dit vierde element in het rijtje ontbreekt.

¹⁸⁸ J. Calvijn, "De vorm van gebeden en kerkelijke gezangen", 620-621.

¹⁸⁹ Ibid., 621.

¹⁹⁰ E.A. McKee, *John Calvin on the Diaconate and Liturgical Almsgiving*, 51.

¹⁹¹ Ibid., 51.

¹⁹² Ibid., 56.

¹⁹³ Ibid., 64.

dankoffer onder andere in de *Institutie* van 1536 en 1559 om heel onze dienst aan God, waarbij we nader hebben gekeken naar enkele momenten in de liturgie. Het dankoffer heeft dus niet alleen betrekking op punt twee van dank en lof, maar heeft ook betrekking op punt drie, een godvruchtig leven. We gaan nu in het vervolg dit derde punt verder uitdiepen.

3.4 Een godvruchtig leven

In de *Institutie* van 1536 stelt Calvijn: "In de derde plaats wilde de Heer, dat het avondmaal voor ons een aansporing zou zijn. Er is niets wat ons krachtiger kan bezielen en aanvuren tot liefde, vrede en eensgezindheid."¹⁹⁴ Calvijn is dus zeer uitgesproken bij dit derde punt. De viering van het avondmaal is bij uitstek datgene wat ons bezielt en aanvuurt tot liefde, vrede en eensgezindheid. Calvijn gebruikt vervolgens het beeld van het ene lichaam van Christus, wat wordt voorgesteld in het brood uit de verschillende graankorrels en de beker der dankzegging die we delen. "Christus kan door ons niet bemind worden, zonder dat wij Hem in de broeders beminnen."¹⁹⁵ Dit derde punt is dus sterk verbonden met het avondmaal. Calvijn haalt Augustinus aan die het sacrament de "band van de liefde" noemt. In de *Institutie* van 1536 wordt dit derde aspect met name beschreven in termen van onderlinge eenheid en liefde. Opvallend is dat hetzelfde staat in de *Institutie* van 1559, maar dat Calvijn daar iets heeft toegevoegd. Het citaat is daar als volgt: "In de derde plaats heeft de Heer het avondmaal ook bedoeld als een aansporing voor ons. Er is niets wat ons nog sterker kan bezielen en aanvuren tot een rein en heilig leven, maar ook tot liefde, vrede en eensgezindheid."¹⁹⁶ Het aspect van een rein en heilig leven wordt hier dus toegevoegd. We zagen eerder al (in paragraaf 3.3.3) dat Calvijn in 1559 bij het dankoffer ook het aspect van liefdeplichten toevoegde in vergelijking met 1536. Licht er een grotere nadruk op de relatie tussen het avondmaal en een godvruchtig leven in 1559? Hier is een grotere invloed van de lutherse kant aanwijsbaar, mogelijk hangt dit samen met de periodisering die Janse aanbrengt.¹⁹⁷ Daarbij rekent Janse de *Institutie* van 1536 tot de zwinglianiserende periode.¹⁹⁸ We zagen dat Luther de opvatting had dat in het avondmaal een medicijn te vinden is tegen onze zonde en zwakheid, het geeft hulp om verleidingen te weerstaan. Is het zo dat Calvijn in zijn lutherse periode meer nadruk legt op een godvruchtig leven als vrucht van het sacrament?

In Calvijns traktaat uit 1541, in de periode met lutheraniserende accenten, gaat het ook over de onderlinge eenheid, maar komt ook sterk het aspect van levensheiliging naar voren. Het avondmaal is ten derde ingesteld "om ons aan te sporen tot alle heiligheid en onschuld, omdat wij leden van Jezus Christus zijn en in het bijzonder tot eenheid en broederlijke liefde, zoals die ons speciaal is aanbevolen."¹⁹⁹ Op een andere plek in het traktaat schrijft hij het uitgebreider, maar ook met veel nadruk:

Het derde voordeel van het sacrament bestaat in een vurige aansporing heilig te leven en vooral ook om de onbaatzuchtige en broederlijke liefde onder elkaar te betrachten. Want omdat wij in het sacrament tot leden van Jezus Christus worden gemaakt, in Hem ingelijfd en met Hem als ons hoofd verenigd, volgt daaruit allereerst dat wij gelijkvormig moeten worden aan Zijn zuiverheid en onschuld en in het bijzonder dat wij onderling een zodanige liefdesbetoon en eensgezindheid

¹⁹⁴ Inst. 1536, 158

¹⁹⁵ Inst. 1536, 158.

¹⁹⁶ Inst. 1559, IV.17.38, 594.

¹⁹⁷ W. Janse, "Sacramenten", in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2008), 388.

¹⁹⁸ W. Janse, "Calvin's Eucharistic Theology: Three Dogma-Historical Observations", 68.

¹⁹⁹ J. Calvijn, *Een met Christus*, 42.

hebben zoals leden van eenzelfde lichaam behoren te hebben (...). Aangenomen dat de kracht van de Heilige Geest zich met de sacramenten verenigt wanneer deze op gepaste wijze worden ontvangen, mogen wij verwachten dat zij voor ons een waardevol middel zijn en een steun om ons te doen groeien en toenemen in de heiliging van het leven en in het bijzonder in de naastenliefde.²⁰⁰

Ook hier spreekt Calvijn zeer positief en waardierend over het avondmaal als aanmoediging tot heiliging, naastenliefde en onderlinge eenheid. Ook hier zien we dat het gepaste ontvangen van het sacrament voorop gaat. We mogen verwachten dat dit ook zijn uitwerking zal hebben. In zijn *Toelichting op de avondmaalsliturgie* van 1542 en 1545, dus ook in de lutheraniserende periode, spreekt Calvijn over de belang van deelname aan het avondmaal: "wij moeten aangespoord worden om onze zonden te erkennen en ons slechte leven te veranderen, zodat wij met een oprecht hart onze overtredingen belijden en om vergeving vragen."²⁰¹ Het expliciete spreken over het avondmaal als aansporing om heilig te leven, in eenheid en liefde ontbreekt hier, terwijl dat wel in lijn zou zijn met een verband tussen lutheraniserende accenten en een nadruk op levensheiliging.

In de *Consensus Tigurinus* artikel acht, in de zwinglianiserende periode, komt de verbinding tussen avondmaal en een godvruchtig leven als volgt naar voren: "(...) we obtain possession of Christ as the fountain of all blessings, both in order that we may be reconciled to God by means of His death, be renewed by His Spirit to holiness of life, in short, obtain righteousness and salvation;" Daarnaast is het avondmaal een "exercise of faith and a godly life".²⁰² Ook in de *Artikelen betreffende de organisatie van de kerk en de eredienst in Genève* uit de zwinglianiserende periode van 1537 komt deze verbinding met het leven naar voren:

(...) en ten slotte dienen wij op een christelijke wijze te leven, met elkaar verbonden in vrede en in broederlijke eenheid als leden van hetzelfde lichaam. In feite is het avondmaal niet door Jezus ingesteld om twee of drie keer per jaar een herdenking te houden, maar om dat als een veelvuldige oefening te hebben voor ons geloof en onze liefde.²⁰³

Zowel in de lutherse als zwingliaanse periodes komt een leven in godsvrucht naar voren in verbinding met het avondmaal. Het avondmaal is een oefening voor ons geloof en onze liefde. Het spoort aan tot een leven in godsvrucht. Er is geen patroon te zien in verschillen die corresponderen met periodes met meer lutheraniserende of zwinglianiserende accenten. De periodisering van Janse (zie 2.3) lijkt daarmee geen verklaring voor de toevoeging van de *Institutie* in 1559. Tegelijk stellen we vast dat er geen samenhang lijkt te zijn tussen het derde punt en de periodisering die Janse aanbrengt.

We zien dat meerdere malen onderlinge eenheid, liefde en een christelijk of heilig leven samen worden genoemd als vrucht. Hier lijkt een consistente lijn aanwezig te zijn. Hoe komt dit in de geanalyseerde preken van Calvijn aan de orde? Het gaat vaak over levensheiliging, maar niet zozeer als uitwerking van het avondmaal. Het wordt vaker genoemd in het kader van voorbereiding, waarbij Calvijn aangeeft dat een zondig leven niet past bij de gemeenschap met Christus in het avondmaal.²⁰⁴

²⁰⁰ Ibid., 57-58

²⁰¹ J. Calvijn, "De vorm van gebeden en kerkelijke gezangen", 621.

²⁰² J. Calvin, *Consensus Tigurinus*, art. 7 en art. 8.

²⁰³ J. Calvijn, "Artikelen betreffende de organisatie van de kerk en de eredienst in Genève", 583.

²⁰⁴ Zie bijvoorbeeld: J. Calvijn., "Sermon on Acts 4:21-26 (VHA, 18 mei 1550)", in: J. Calvin, *Sermons on the Acts of the Apostles, chapters 1-7. Forty-four sermons delivered in Geneva between 25 August 1549 and 11 January 1551*. (Translated by R.R. McGregor. Edinburgh: The Banner of Truth Trust, 2008), 160: 'But since we profess, to be Christian let us demonstrate by our actions that we are what we confess with our mouths to be. We must especially keep that in mind because next Sunday we are to share in the holy Supper of our Lord Jesus Christ'.

Dat is niet zo verwonderlijk in de aankondiging van het avondmaal, aan het eind van de preek op de zondag voor de viering. Het komt in een andere preek, ook in de week vooraf, naar voren als Calvijn de vereniging met Christus in het sacrament bespreekt in het kader van vordering in heiliging tijdens het leven. We moeten zien dat het leven "als een weg is dien wij moeten afleggen en dat wij niet halverwege vermoeid moeten ophouden, maar vorderen van dag tot dag en ons inspannen nader te brengen die ervan verwijderd zijn [namelijk van de onderlinge eenheid en broederschap, GD]." Je moet trachten je "makkers er mee heen te trekken, en dat wij zo elkander, de een den ander, aansporen om standvastig te wandelen". Dat dit "niet slechts voor een ieder van ons zij, maar voor allen in het algemeen."²⁰⁵ We zagen al dat men bid om het heil voor de naaste, maar Calvijn spoort in deze preek ook aan tot daden. We zien opnieuw dat heiliging en onderlinge eenheid samen naar voren komen. In een andere preek, vlak voor de viering, spreekt Calvijn over het aangaan aan de tafel: "(...) dat we ons verootmoedigen in het besef, dat er nog veel bij ons is wat verbetering behoeft." Maar de Heer Jezus "zal ons metterdaad bewijzen, dat Zijn Heiligen Geest Zijn kracht ontplooit om ons sterk te maken in Hem om ons tot Zich te trekken en daarmee af te trekken van de wereld (...). Verder zullen wij zo onder een hoofd verenigd zijn, dat wij God aanbidden met een hart en een mond en als een gemeenschap saamverbonden zijn." Hoewel je daarvoor volgens Calvijn de wereld moet verachten en jezelf moet loslaten, moeten we vrede zoeken met alle mensen, hen liefhebben en hun heil wensen.²⁰⁶ Dit mag in de kracht van de Heilige Geest. Zo roept Calvijn aan het eind van een preek vlak voor de viering van de maaltijd op om te bidden om de Heilige Geest, dat we door de viering zo geraakt mogen worden dat we in staat zullen zijn te sterven aan onszelf en de wereld, om Gods geboden te volgen ter bevordering van Zijn heerlijkheid.²⁰⁷ Net als bij het tweede punt, is het doel de eer van God.

Het derde punt bevat dus telkens aspecten van heiliging, eenheid en liefde tot de naaste. Door de gemeenschap met Christus en de kracht van de Heilige Geest worden we geoefend en aangespoord tot een leven in godsvrucht. Het avondmaal is dus bij uitstek datgene wat ons kan bezielen om godvruchtig te leven. Aan de ene kant is het avondmaal een aansporing om het heil voor onze naaste te zoeken en in vrede met hen te leven. Aan de andere kant is er een beweging waarin we door de gemeenschap met Christus weggetrokken worden van de verleiding van de wereld, om zo te leven in godsvrucht.

Conclusie

We hebben in dit hoofdstuk gezien dat er bij Calvijn in zijn teksten over het avondmaal telkens drie punten in samenhang naar voren komen. Ten eerste wat we ontvangen in het sacrament, ten tweede de lof en dank voor dit geschenk en ten derde het leven in godsvrucht. Deze drie punten worden vaak samen genoemd en ze zijn voor Calvijn een reden om het avondmaal zo vaak mogelijk te vieren (3.1). Wat God geeft in het sacrament staat voorop, daarna komen als uitwerking dank en lof en een godvruchtig leven (3.2). God geeft zo veel rijkdom in het avondmaal dat het ons van onze ondankbaarheid afbrengt en opwekt, aanspoort en oefent om God te loven en te danken. Het regelmatig vieren van het avondmaal bevordert daarmee de eer van God (3.3.1). We getuigen met onze dank voor God en de mensen van wat hij ons geeft in het sacrament. Daarbij heeft dank een ethische spits. Dank brengen we in de liturgie en in heel ons leven. (3.3.2). In Calvijns spreken over dank komt offertaal naar voren. Het dankoffer moet onderscheiden worden van het enige

²⁰⁵ J. Calvijn, "Preek over Math. 26:36-39 (VHA, datum?)", 141.

²⁰⁶ J. Calvijn, "Preek over Hand. 2:1-4 (HA, Pinksteren 1558)", in: J. Calvijn, Het Gepredikte Woord. Deel III. (Vertaald door J. Douma en W.H. van de Vegt. Franeker: T. Wever N.V., 1940), 153-155.

²⁰⁷ J. Calvijn, "Sermon on Acts 4:21-26 (VHA, 18 mei 1550)", 175.

verzoenende offer van Christus. Ons dankoffer brengt geen verzoening teweeg. Het dankoffer is de vrucht van wat we in Christus ontvangen in het sacrament. Het offer van Christus draagt onze dankoffer. Hij is de enige Hogepriester en het Altaar waarop we onze gaven geven. We zijn door hem tot een volk van priesters gemaakt, die dit dankoffer mogen brengen, met het doel om God te verheerlijken. Het avondmaal kan niet zonder dankoffers. Of het dankoffer dan ook onderdeel is van het sacrament voor Calvijn is niet duidelijk. De kerk kan niet zonder deze dankoffers. Daarmee is de kerk een dankzeggende of eucharistische gemeenschap. Het dankoffer heeft betrekking op onze gehele existentie. Het komt tot uiting in dank en lof en het heeft een ethisch aspect. Daarom lijkt het in het dankoffer te gaan om zowel het tweede als het derde punt. Het dankoffer is alles wat we in de dienst van God mogen geven tot verheerlijking van God. Dit dankoffer vindt zijn concentratiepunt in de liturgie, in verbinding met het avondmaal (3.3.3). Als antwoord op het geschenk van God, zingen we tot eer van God, offeren we onze dankgebeden en geven we onze gaven voor God. Er is in Calvijns liturgie veel ruimte voor dit antwoord van de gemeente. Hoewel we niet weten of er in de diensten bij Calvijn gecollecteerd werd, ziet hij een verbinding tussen de bediening van het avondmaal en het geven van onze gaven (3.3.4). Als het gaat om het derde punt, een leven in godsvrucht, dan zien we dat de viering van het avondmaal, door de gemeenschap met Christus, heiliging in onze levens uitwerkt, zodat we mogen leven in liefde tot onze naaste, in onderlinge eenheid en heiligheid. Christus trekt ons weg van de verleidingen van de wereld en zijn heil noopt ons er ook toe om anderen daarvan deelgenoot te maken. Bovendien is dit een leven in godsvrucht tot verheerlijking van God (3.4).

We zien een structuur terug in Calvijns avondmaalstheologie met drie punten. Wat God geeft het in avondmaal staat daarin voorop (punt 1). We worden door het avondmaal opgewekt tot dank en lof (punt 2) en een godvruchtig leven (punt 3). Deze structuur komt breed naar voren in Calvijns werk, daarom kunnen we in lijn met Gerrish spreken van het 'eucharistisch karakter'. Gezien het voorgaande, kunnen we in het kort zeggen dat het eucharistisch karakter van het avondmaal het dankoffer is dat we door Christus aan God brengen voor wat Hij ons in Christus geeft. Dit dankoffer staat in verbinding met het avondmaal en representeert heel onze existentie. We brengen dit offer in de liturgie en in het alledaagse leven en het komt tot uiting in dankbaarheid en in een leven in godsvrucht. Het dankoffer wordt geoefend en opgewekt door wat God geeft in het avondmaal. Het doel van het dankoffer is de verheerlijking van God.

Hoofdstuk 4 – Conclusie en evaluatie

In dit slothoofdstuk zal ik weer aansluiten bij wetenschappelijk discours rond het probleemveld, zoals beschreven is in 1.2, en vervolgens de vraag beantwoorden op welke manier het eucharistisch karakter van de viering van de maaltijd van de Heer in de visie van Johannes Calvijn kan bijdragen aan de herwaardering van het belang van de viering van de maaltijd van de Heer voor de praktijk van dankbaarheid vandaag (4.1). Vervolgens zal ik tot slot de resultaten (4.2) en de methode van dit onderzoek evalueren (4.3).

4.1 Conclusie

Het eucharistisch karakter van de viering van de maaltijd van de Heer bij Calvijn kan op verschillende manieren bijdragen aan de herwaardering van het belang van de viering van de maaltijd van de Heer voor de praktijk van dankbaarheid vandaag. We zagen dat het eucharistisch karakter van de maaltijd van de Heer bij Calvijn het dankoffer is dat we door Christus aan God brengen, voor wat Hij ons in Christus geeft. Dit dankoffer staat in verbinding met het avondmaal en representeert heel onze existentie. We brengen dit offer in de liturgie en in het alledaagse leven en het komt tot uiting in dankbaarheid en in een leven in godsvrucht. Het dankoffer wordt geoefend en opgewekt door wat God geeft in het avondmaal. Het doel van het dankoffer is de verheerlijking van God.

Allereerst zien we dat het eucharistisch karakter van Calvijns avondmaalsleer laat zien dat de mens door het vieren van het avondmaal tot dank opgewekt wordt. Calvijns avondmaalstheologie bevat daarom "eucharistic and sacrificial aspects of worship" (term van Wisse en Heeren). Avondmaal vieren spoort ons er toe aan om voor God een dankoffer te brengen. Het dankoffer komt tot uiting in onze dank en in een godvruchtig leven. Deze dank is getuigend en openbaar, voor God en de mensen. Deze praktijk van dankbaarheid is de gepaste reactie op wat God geeft. Het kan voor Calvijn ook niet anders of het vieren van het avondmaal wekt ons op tot deze praktijk van dankbaarheid, daarom is het regelmatig vieren van belang. Calvijn wilde minstens iedere week het avondmaal vieren. Als reden daarvoor noemt hij wat we ontvangen, maar ook de vruchten van dank en een godvruchtig leven. Daarmee is het eucharistisch karakter een reden voor Calvijn om zo vaak mogelijk avondmaal te vieren.

De relatie met God wordt volgens Wisse en Heeren soms sterk mentaal beleefd in onze cultuur. Het eucharistisch karakter laat zien dat wat God geeft in het avondmaal een uitwerking heeft in heel ons bestaan. Zo laat het eucharistisch karakter zien dat de eredienst niet alleen receptief is, maar er is ook ruimte voor ons antwoord. We zingen voor God, we danken in gebed en geven onze gaven. De gaven die we geven als dank voor het avondmaal staan voor ons bestaan. Het avondmaal is daarom sterk verbonden met diaconaat. Daarnaast is er ook een sterke verbinding met de ethiek. Het avondmaal is bij uitstek datgene wat ons aanvuurt om heilig, in onderlinge eenheid en liefde te leven. Het avondmaal is dus van belang voor onze relaties in het alledaagse leven. We oefenen in het avondmaal ons geloof en onze liefde. We worden opgewekt tot een godvruchtig leven. Kortom, het eucharistisch karakter laat zien dat avondmaal vieren het dienen van God in het alledaagse leven bevordert. Het eucharistisch karakter biedt daarmee tegenwicht tegen de door Bosman gesignaleerde nadruk op de voorbereiding in vergelijking met dankzegging en het bevordert een praktijk van dankbaarheid (zie 1.2). We offeren ons leven als dank voor wat God geeft, dat is de redelijke godsdienst. Het doel is de eer van God en het heil van onze naaste.

Het eucharistisch karakter laat zien dat avondmaal vieren bijdraagt aan de versterking van de relatie tussen het offer van Christus en het offeren van onszelf en ons leven. Bij Calvijn is er een sterk

verband tussen het offer van Christus en dit dankoffer. Het vieren van het avondmaal versterkt deze band door de gemeenschap met Christus. Het offer van Christus, de Hogepriester verzoent ons dat wij voor God, door Christus, ons offer kunnen brengen. Hij is het Altaar waar we onze gaven op mogen geven. In Christus zijn we zo tot een volk van priesters gemaakt, die in het dagelijks leven dankoffers mogen brengen. Wannenwetsch heeft denk ik een punt als hij stelt dat door het verdwijning van het offertorium de relatie tussen het offer van Christus en het offeren van onszelf minder helder is (zie 1.2). Bij Calvijn is deze relatie dus juist duidelijk aanwezig, alleen gaat hierbij het offer van Christus voorop. Wij antwoorden op Gods geschenk. Bij Wannenwetsch gaat het aanbieden van onze gaven bij het offertorium voorop, waarna deze geïdentificeerd worden met het offer van Christus. Dit kan mogelijk afbreuk doen aan het genadekarakter van het heil. Bij Calvijn is er echter een sterker onderscheid tussen het verzoenend offer van Christus en onze dank daarvoor.

Verder laat het eucharistisch karakter van het avondmaal zien hoe wezenlijk het dankoffer is voor de kerk. Calvijn ziet het brengen van dankoffers als kenmerk van de kerk. Als de kerk een eucharistische gemeenschap is, maar het avondmaal wordt weinig gevierd, dan beseffen we misschien niet wat er gemist wordt. Het geschenk is zo groot wat God geeft, dat er voor Calvijn een sterke relatie met dankbaarheid ligt. Het vraagt te denken waarom dit verband in onze context zwak is. Aandacht voor de rijkdom die God geeft in het avondmaal, kan mogelijk tegenwicht bieden tegen de door Wisse en Heeren gesignaleerde devaluatie van het avondmaal (zie 1.2). Daarnaast kan kerkelijk onderwijs over dit eucharistisch karakter kan mogelijk een verlangen aanwakkeren om vaker avondmaal te vieren. Want zoals we zagen in het voorgaande laat het eucharistisch karakter van het avondmaal zien dat het vieren van het avondmaal van belang is voor de praktijk van dankbaarheid.

Concluderend stel ik daarom dat het eucharistisch karakter van de viering van de maaltijd van de Heer bij Calvijn bijdraagt aan de herwaardering van het belang van de viering van de maaltijd van de Heer voor de praktijk van dankbaarheid vandaag, omdat het laat zien dat de mens in het avondmaal opgewekt en aangespoord wordt tot een praktijk van dankbaarheid, dat zich uit in een leven van dank en godsvrucht. Een regelmatige viering bevordert deze praktijk. Verder draagt het eucharistisch karakter bij aan de herwaardering van het belang van de viering, omdat het laat zien dat het vieren van het avondmaal vraagt om een antwoord van de mens, in de liturgie en in het dagelijks leven. Hiermee is er een sterke verbinding tussen avondmaal en diaconaat en tussen avondmaal en ethiek. De plaats van het antwoord van de mens bij het eucharistisch karakter tegenwicht tegen de hedendaagse nadruk op de voorbereiding op het avondmaal in vergelijking met de dankzegging. Ook draagt het eucharistisch karakter bij aan een herwaardering van het belang van het avondmaal vieren, omdat het eucharistisch karakter laat zien dat de dank voor wat we ontvangen, de eer van God en het heil van onze naaste bevordert. Ook zien we dat avondmaal vieren van belang is omdat het een soort hernieuwing is van de band tussen het offer van Christus en het dankoffer van ons leven. Verder draagt het eucharistisch karakter bij aan herwaardering, omdat het eucharistisch karakter de rijkdom van het geschenk van God laat zien.

Voor de bezinning en verdieping in de PKN rond het avondmaal laat dit onderzoek zien dat er in de gereformeerde traditie bij Calvijn aanknopingspunten zijn om de waarde van de regelmatige viering voor de praktijk van dankbaarheid in ons leven te laten zien. Dit onderzoek kan daarom bijdragen aan toerusting en de oefening van de praktijk van dankbaarheid. Voor de gemeente wordt hiermee ook het belang van de collecte duidelijker. Verder denk ik dat mijn onderzoek verheldering geeft over de discussie rond de offergedachte bij de Reformatie, want voor het oecumenisch gesprek is het van belang om te weten waarom de tradities van Rome en Reformatie uiteen zijn gegaan.

4.2 Evaluatie van de resultaten

De drie punten die Gerrish en Wolterstorff al signaleerden blijken breed terug te komen in teksten over het avondmaal van Calvijn. Mijn onderzoek laat zien dat ze dus een belangrijk onderdeel zijn van Calvijns theologie van het avondmaal. Ze worden vaak samen genoemd, maar soms ook afzonderlijk. Calvijn betreft in zijn preken telkens maar een klein, laatste deel van de preek op het avondmaal. Mogelijk is dit dan ook de reden dat de drie punten in het preekgenre niet bij elkaar in één preek voorkomen, hoewel de afzonderlijke aspecten naar voren komen. Het eerste punt heb ik in dit onderzoek minder aandacht gegeven, omdat dit sterk betrekking heeft op hoe Christus aanwezig is in het sacrament en op de vraag wat God precies geeft. Voor het begrip van deze discussie heb ik verwezen naar de periodisering die Janse aanbrengt. Omdat het tweede en derde punt consistentie tonen door de jaren heen en ook in verschillende teksten, lijken ze niet samen te vallen met de periodisering van Janse. We zagen dat Calvijn in vergelijking met de *Institutie* in 1536 soms in 1559 een regel toevoegt (zie 3.4). Hier zou verder onderzoek moeten uitwijzen of hier een theologisch significante reden voor is. De spanning die Wolterstorff signaleert tussen wat God geeft in het sacrament en de uitwerking daarvan (zie 1.2) blijft aan het eind van dit onderzoek staan. Duidelijk is dat dank en lof en een godvruchtig leven in eenheid en liefde in verbinding staan met wat God geeft in het avondmaal. Wolterstorff geeft voor de spanning een verklaring, namelijk dat het in de tijd van Calvijn geen punt was of het dankoffer bij het sacrament hoorde, omdat de discussies gingen over de aard van de presentie van Christus. Iedereen ging er volgens Wolterstorff van uit dat het avondmaal een offer was van lof en dank en dat het een aanmoediging tot liefdadigheid inhield.²⁰⁸ Een alternatieve verklaring kan zijn dat Calvijn het genadekarakter van het sacrament in de context van de polemiek in de Reformatie wil borgen en daarom huiverig is om het dankoffer als onderdeel van het sacrament te zien. Dat Calvijn in deze context toch het dankoffer een kenmerk vindt van de kerk en stelt dat het avondmaal niet zonder dankoffers kan, geeft aan hoe wezenlijk het punt van het dankoffer voor hem is. Hiermee komen we op het punt van de historische afstand. In de context van de Reformatie lag zo veel nadruk op het offer van de mens, dat het voor Calvijn mogelijk vanzelfsprekend was dat het avondmaal een offer is van dank en een aansporing tot onderlinge liefde en eenheid is. We zien deze nadruk ook terug bij Zwingli, waar dankzegging nog sterker onderdeel is van het sacrament dan voor Calvijn. Daarentegen is de verbinding van het avondmaal met een praktijk van dankbaarheid in onze context juist onderbelicht. Dat betekent dat we voor een herwaardering van het belang van de viering van de maaltijd van de Heer voor de praktijk van dankbaarheid in onze context, het eucharistisch karakter sterker moeten benadrukken dan Calvijn.

4.3 Evaluatie van de onderzoeksmethode

De onderzoeksmethode bestond uit het schetsen van de achtergrond van dit eucharistisch karakter bij Calvijn en een analyse van een breed corpus aan teksten van Calvijn over het avondmaal. Ik heb me in de analyse moeten beperken tot teksten die vertaald zijn in het Nederlands of Engels. Hoewel, de geanalyseerde teksten uit de breedte van Calvijns leven komen en verschillende genres bevatten, had een analyse in de brontaal nog meer teksten kunnen includeren. Daarnaast kan ik me voorstellen dat een analyse in de brontaal meer duidelijkheid had geboden. Zo worden in de teksten in het Nederlands op verschillende manieren naar de drie punten verwezen, onder andere als "vrucht", "motief", "doel van het sacrament". Een analyse hoe Calvijn hier over spreekt in de brontaal, kan mogelijk extra verheldering geven over de verhouding tussen de punten en het sacrament. In hoeverre maken ze er onderdeel van uit, of zijn ze een vrucht? Voor Zwingli lijkt het sacrament zelf

²⁰⁸ N. Wolterstorff, "John Calvin", 112-113.

ook dankzegging te zijn. Dit historische aspect van Calvijns verhouding hierop tot Zwingli zou verder uitgediept kunnen worden.

Literatuurlijst

Arnold, M., "Straatsburg", in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2008), 59-65.

Balke, W., "De avondmaalsleer van Zwingli", in: W. van 't Spijker (red.), *Bij brood en beker* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1999), 149-173.

Balke, W., "Het avondmaal bij Calvijn" in: W. van 't Spijker (red.), *Bij brood en beker* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1999), 178-225.

Beek, A. van de, (2019), *Het gewone leven begint op zondag*.

<https://www.nd.nl/opinie/columns/537835/column-het-gewone-leven-begint-op-zondag-6-januari> (geraadpleegd op 14-04-2022).

Bosman, J. *Celebrating the Lords Supper in the Netherlands*. Amsterdam: Institute for Ritual and Liturgical Studies, Protestant Theological University, 2020.

Brienen, T. *De liturgie bij Johannes Calvijn. Zijn publicaties en zijn visies*. Kampen: De Groot-Goudriaan, 1987.

Calvijn, J., "Artikelen betreffende de organisatie van de kerk en de eredienst in Genève, door de predikanten voorgesteld aan de magistraat d.d. 16 januari 1537", in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn verzameld*. Vertaald en bezorgd door Christa Boerke (Utrecht: Kokboekencentrum, 2019), 579-590.

Calvijn, J., "De vorm van gebeden en kerkelijke gezangen (1542)", in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn verzameld*. Vertaald en bezorgd door Peter Hoogstrate (Utrecht: Kokboekencentrum, 2019), 591-634.

Calvijn, J. *Een met Christus. Een klein traktaat over het heilig Avondmaal*. Vertaald en ingeleid door Herman Speelman. Kampen: Brevier, 2014.

Calvijn, J. *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, vertaald door C.A. de Niet. Houten: Den Hertog, 2009.

Calvijn, J. *Institutie 1536. Onderwijs in de christelijke religie*, vertaald door W. van 't Spijker. Kampen: Uitgeverij de Groot Goudriaan, 1992.

Calvijn, J., "Kerkelijke verordeningen van de kerk in Genève", in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn verzameld*. Vertaald en bezorgd door Herman Selderhuis (Utrecht: Kokboekencentrum, 2019), 785-815.

J. Calvijn, *Het Gepredikte Woord. Deel II*. Vertaald door J. Douma en W.H. van de Vegt. Franeker: T. Wever N.V., 1939.

J. Calvijn, *Het Gepredikte Woord. Deel III*. Vertaald door J. Douma en W.H. van de Vegt. Franeker: T. Wever N.V., 1940.

J. Calvijn, *Het Gepredikte Woord. Deel V*. Vertaald door J. Douma en W.H. van de Vegt. Franeker: T. Wever N.V., 1941.

Calvijn, J. *Uitlegging op de zendbrieven van Paulus. Romeinen*. Vertaald door D.J. de Groot. Amsterdam, H.A. van Bottenburg, 1950.

Calvijn, J. Bijbelcommentaren online geraadpleegd via

<https://www.studylight.org/commentaries/eng/cal.html> (04-06-2022).

Calvin, J., *The Consensus Tigurinus*, translated by H. Beveridge via: https://www.academia.edu/11025864/1549_The_Consensus_Tigurinus (geraadpleegd op 06-06-2022).

Calvin, J., "The Form of Church Prayers and Hymns with the Manner of Administering the Sacraments and Consecrating Marriage according to the Custom of the Ancient Church" in: B. Thompson, *Liturgies of the western Church* (Ohio: World Publishing Company, 1962), 197-224.

Calvin, J., "Optima ineundae concordiae ratio", in: *Calvin's Tracts*. Translated by H. Beveridge. (Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2002), 573-579.

Calvin, J., "Sermon on Acts 1:1-2 (VHA, 25 aug. 1549)", in: J. Calvin, *Sermons on the Acts of the Apostles, chapters 1–7. Forty-four sermons delivered in Geneva between 25 August 1549 and 11 January 1551*. Translated by R.R. McGregor (Edinburgh: The Banner of Truth Trust, 2008), 1-12.

J. Calvin, *Sermons on the Acts of the Apostles, chapters 1–7. Forty-four sermons delivered in Geneva between 25 August 1549 and 11 January 1551*. Translated by R.R. McGregor. Edinburgh: The Banner of Truth Trust, 2008.

Denzinger, H.J., and Umbert, J.H. *Enchiridion Symbolorum: Definitionum Et Declarationum De Rebus Fidei Et Morum*. Ed. 18-20. Friburgi Brisgoviae: Herder, 1932.

Dienstenorganisatie Protestantse Kerk Nederland (2020), *Van U is de toekomst*, https://protestantsekerk.nl/thema/visienota-van-u-is-de-toekomst/?gclid=Cj0KCQjwr-SSBhC9ARiANhzu15VeqHICLI9FeKkjBA1GUeB1qREFIdI7C6KMBmUhV0IKbzU0N2nHYaApmqEALw_wcB (geraadpleegd op 14-04-2022).

Exalto, K., "Het avondmaal bij Luther", in: W. van 't Spijker (red.), *Bij brood en beker* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1999), 106-148.

Genderen, J. van, "Het avondmaal in de Middeleeuwen", in: W. van 't Spijker (red.), *Bij brood en beker* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1999), 90-105.

Gerrish, B.A. *Grace and Gratitude. The Eucharistic Theology of John Calvin*. Eugene, Oregon: Wipf and Stock, 2002.

Heeren, J. and Wisse M., "Reprioritizing the Lord's Supper among the Reformed." *Calvin Theological Journal* 54 (2019), 119-121.

Hogendoorn, C.H. (2017), *Nieuwe belangstelling voor het avondmaal*. <https://gereformeerdebond.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/nieuwe-belangstelling-voor-het-avondmaal/>

Houtman, W. (2016), *Vaker avondmaal vieren werkt!* <https://www.nd.nl/geloof/geloof/614301/vaker-avondmaal-vieren-werkt?printpage=true> (geraadpleegd op 15-06-2022).

Janse, W., "Calvin's Eucharistic Theology: Three Dogma-Historical Observations", in: H.J. Selderhuis (ed.), *Calvinus sacrarum literarum interpres: papers of the International Congress on Calvin Research* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 37-70.

Janse, W., 'Sacramenten', in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2008), 387-397.

- Marcy, G. "The medieval inheritance" in: L.P. Wandel (ed.), *A Companion to the Eucharist in the Reformation* (Leiden: Brill, 2014), 15-38.
- McKee, E.A. *John Calvin on the Diaconate and Liturgical Almsgiving*, Genève: Travaux d'Humanisme et Renaissance, 1984.
- Naphy, W.G., "Calvijns tweede verblijf in Genève" in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2008), 65-80.
- Neuser, W.H., "Frankrijk en Basel" in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2008), 45-51.
- Old, H.O. *The Patristic Roots of Reformed Worship*. Zürich: Theologischer Verlag, 1975.
- Pelikan, J., and Hotchkiss, V.R. *Credo: Historical and Theological Guide to Creeds and Confessions of Faith in the Christian Tradition. Creeds & Confessions of Faith in the Christian Tradition*, Vol. 4. New Haven: Yale University Press, 2003.
- Protestantse Kerk in Nederland (2021), *Het sacrament van het Heilig Avondmaal*. <https://protestantsekerk.nl/verdieping/het-sacrament-van-het-heilig-avondmaal/> (geraadpleegd op 14-04-2022).
- Protestantse Kerk in Nederland (2022), https://protestantsekerk.nl/thema/startzondag/?utm_source=Nieuwsbrief+Protestantse+Kerk&utm_campaign=29d7121942-nbpkn170522&utm_medium=email&utm_term=0_2de730ffac-29d7121942-54605291 (geraadpleegd op 07-06-2022).
- Raad van Kerken (2016), *Rapportage inventarisatie beleving eucharistie-avondmaal*. <https://www.raadvankerken.nl/files/2020/01/Rapportage-inventarisatie-beleving-eucharistieavondmaal.pdf> (geraadpleegd op 14-04-2022).
- Stam, F.P. van, "Calvijns eerste verblijf in Genève", in: H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2008), 52-59.
- Wandel, L.P. *The Eucharist in the Reformation: Incarnation and Liturgy*, New York: Cambridge University Press, 2006.
- Wannenwetsch, B., 'Eucharist and the Ethics of Sacrafice and Self-Giving. Offertory exemplified' in: P. Vos (ed.), *Liturgy and Ethics: New Contributions to Reformed Perspectives*, (Boston: Brill, 2018), 131-148.
- Wolterstorff, N., "John Calvin", in: L.P. Wandel (ed.), *A Companion to the Eucharist in the Reformation* (Leiden: Brill, 2014), 97-113.
- Zwaag, K. van der, (2017), <https://www.rd.nl/artikel/733594-elke-zondag-avondmaal-teken-van-honger> (geraadpleegd op 14-04-2022).

Datamanagementplan

Algemene gegevens

Naam student	Geerco Deij
Namen scriptiebegeleiders	Prof. dr. W.H.Th. Moehn
Datum	31-3-2022
Versie	1.0

Algemene gegevens over het onderzoek

Werktitel onderzoek	God zij dank! De belofte van Calvijns theologie van het Heilig Avondmaal.
Korte omschrijving van onderzoek en methoden	Bronnenonderzoek naar preken en ander primaire teksten van Johannes Calvijn.
Typen onderzoeksdata	Literatuuronderzoek
Periode dataverzameling	De dataverzameling vindt plaats vanaf week 15 tot en met week 24.

Technische aspecten

Hard- en software	Ik maak gebruik van een laptop en van de software Microsoft Word en Adobe Acrobat.
Bestandsformaten	De bestandsformaten zijn .docx en .pdf.
Omvang van de data (MB)	De data bestaat alleen uit tekst.
Opslag data tijdens onderzoek	Tijdens het onderzoek sla ik mijn data op op mijn laptop. Het gaat niet om privacygevoelige informatie. Ook zal de data gedeeld worden met studiegenoten of mijn begeleider via Outlook of Blackboard.
Opslag data na afloop onderzoek	Op mijn laptop.

Verantwoordelijkheden

Beheer data gedurende het onderzoek	Geerco Deij
Beheer data na afloop onderzoek	Geerco Deij

Juridische en ethische aspecten

Eigenaar data	Geerco Deij
Privacygevoelige data	Nee.
Hoe worden zaken als veilige opslag en toestemming van betrokken personen en/of organisaties geregeld?	N.v.t.

Beoordeling scriptiebegeleider

☒ Goedgekeurd	
☐ Niet goedgekeurd, omdat:	

Naam	Prof. dr. W.H.Th. Moehn
Datum	Hilversum, 17 juni 2022
Handtekening	

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Geerco Deij

Titel masterthesis: God zij dank! Het eucharistisch karakter van de maaltijd van de Heer bij Calvijn.

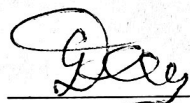
VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Amsterdam, 17-06-22

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd. Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Amsterdam, 17-06-22

